ISTORIA
TOLERANȚEĬ RELIGIÓSE
ÎN ROMĂNIA

DE

BOGDAN PETRICEĬCU-HAJDEŬ,

LICENȚIATŬ IN DREPTŬ, VECHIU PROFESORE DE ISTORIĂ ȘI STATISTICĂ LA LICEULŬ DE IAȘĬ, DIRECTORELE ARCHIVEI ISTORICE A ROMĂNIEI, MEMBRULŬ ADUNĂRIĬ LEGISLATIVE.

EDIȚIUNEA II, REVEDUTĂ ȘI ADAUSĂ.

BUCURESCĬ
TIPOGRAFIA LUCRĂTORILOR ASSOCIAȚĬ
12 PASSAGIULŬ ROMANŬ 12
1868

ISTORIA
TOLERANŢEĬ RELIGIÓSE
ÎN ROMĂNIA

DE

BOGDAN PETRICEĬCU-HAJDEŬ

LICENŢIATŬ IN DREPTŬ, VECHIU PROFESORE DE ISTORIĂ ŞI STATISTICĂ LA LICEULŬ DE IAŞĬ, DIRECTORELE ARCHIVEI ISTORICE A ROMÂNIEI, MEMBRULŬ ADUNĂRIĬ LEGISLATIVE.

EDIŢIUNEA II, REVEĐUTĂ ŞI ADAUSĂ.

BUCURESCĬ
TYPOGRAPHIA LUCRĂTORILOR ASSOCIAŢĬ
12 PASAGIUL ROMAN 12
1868.

Prima ediţiune a acestuĭ opuscolŭ appăruse in colónnele ḑiaruluĭ *Românulŭ*, de unde l'a reprodusŭ apoĭ într'o traducere prescurtată fóia francesă *La revue de la Roumanie.*

Maĭ mulţĭ amicĭ insistândŭ assupra necessităţiĭ uneĭ ediţiunĭ separate, noĭ creḑurămŭ de cuviinţă, satisfăcêndŭ acéstă măgulitóre cerere, de a remania din noŭ scrierea nóstră, făcênd'o astŭ-felŭ maĭ demnă de indulgintea attenţiune, cu care fusese primită.

B. P. H.

ÎNTRODUCERE

Mesagiulŭ Domnescŭ, prin care s'a deschisŭ la 3 Ianuariŭ 1868 sesiunea Parlamentuluĭ Românŭ; furtunósele desbaterĭ, urmate în acéstă privinţă atâtŭ în Cameră, precum şi în Senatŭ; în fine, Adresa ambelorŭ Adunărĭ Legislative în respunsŭ la Discursulŭ Tronuluĭ; atinseră tóte şi fiă-care pe rândŭ, maĭ multŭ séŭ maĭ puçinŭ, maĭ pe scurtŭ séŭ maĭ pe largŭ, cestiunea toleranţeĭ religióse în România, anume din puntulŭ de vedere istoricŭ.

Suntemŭ datorĭ a reproduce aci maĭ ântêiŭ de tóte înseşĭ cuvintele Suveranuluĭ, carĭ aŭ servitŭ apoĭ dreptŭ basă şi dreptŭ stofă pentru lupta parlamentariă, dată în momentulŭ intermediarŭ dintre citirea Mesagiuluĭ şi votarea Adreseĭ:

« Vinŭ acum la uă cestiune, ce în ḑilele din urmă a devenitŭ
« fórte delicată: cestiunea Israeliţilorŭ. Cu acéstă ocasiune repetŭ
« declaraţiunea, ce în maĭ multe rândurĭ a făcutŭ guvernulŭ meŭ.
« Dacă naţiunea română în alte timpurĭ nu s'a abătutŭ de la princi-
« piele de umanitate şi de toleranţă religiósă, ea nu va începe astă-ḑĭ,
« în alŭ XIX-lea secolŭ, suptŭ domnirea mea, a viola aceste sânte
« principie . . . . »

Lăsândŭ la uă parte tóte discuţiunile, pentru şi contra, violinţĭ şi moderate, din stânga, din drépta séŭ din vre-unulŭ din cele nenumerate centruleţe aşa numite libere şi independinţĭ, ne vomŭ mărgini a aborda d'a dreptulŭ resumatulŭ şi conclusiunea lorŭ, adecă ultima formă, sub care ele aŭ apărutŭ la lumină din întunericulŭ urnelorŭ.

Senatulŭ, de şi maĭ bĕtrânŭ prin etimologiă şi prin vrêstă legală

a membrilorŭ seĭ, făcu în acéstă singură împrejurare unŭ saltŭ de tinereţe, grăbindu-se a respunde celŭ d'ântêiŭ în următorulŭ modŭ :

«Vomŭ da atenţiunea nóstră cea maĭ scrupulósă cestiûniĭ delicate « a străinilorŭ de ritulŭ israilteanŭ, immigraţĭ în ţéră ; cestiune, « care nu este nicĭ decum suscitată de vr'uă persecuţiune religiósă, « căcĭ acésta n'ar fi demnŭ nicĭ de tradiţiunile nóstre naţionalĭ în « materiă de toleranţă, nicĭ de seculului în care trăimŭ, nicĭ de rem« nulŭ liberalŭ şi luminatŭ alŭ Măriei Vóstre.»

De aci Camera nu numaĭ nu credu de cuviinţă de a remâné cătu-şĭ de puçinŭ maĭ în urma Senatuluĭ, ci âncă din contra, voindŭ a da uă probă, cumcă n'a întârdiatŭ în zadarŭ şi fără sporŭ, a maĭ adausŭ pe icĭ pe colea câte unŭ adjectivŭ la cele spuse deja în Adresa celuĭ-l-altŭ corpŭ legislativŭ, şi anume :

«Încâtŭ se atinge de cestiunea cea delicată a străinilorŭ de ritŭ « israelitŭ immigraţĭ în ţéră, carĭ aŭ găsitŭ în Romania, în tóte epo« cele, uă deplină toleranţă pentru cultulŭ lorŭ, şi de care se bucură « şi astădĭ în tótă plenitudinea ; ca represintanţĭ aĭ naţiuniĭ, vomŭ « pune atenţiunea cea maĭ pĕtrundĕtóre spre a da acesteĭ cestiunĭ « uă soluţiune satisfăcătóriă, etc.»

Din tóte lucrările parlamentarie ale uneĭ ţere, Mesagiulŭ Princiarŭ şi Respunsurile Puteriĭ Legislative se traducŭ în genere cele d'ântêiŭ şi de preferinţă în limbele străine, se publică prin diarie, se espediază prin note diplomatice, în fine se împrăştiă în tótă Europa, considerându-se ca uă esposiţiune complectă, deşi laconică, a situaţiuniĭ interne şi esterne, politice şi administrative, a Statuluĭ respectivŭ.

Aşa dară, mulţumită celorŭ treĭ pasage relative la Israeliţĭ, tótă lumea civilisată va afla, séŭ celŭ puçinŭ se presupune a fi óre-cum datóre să afle, că toleranţa religiósă este în România nu numaĭ uă actualitate a seculuĭ, ci âncă uă sacră moştenire lăsată de strămoşĭ, uă conseciinţă a trecutuluĭ naţionalŭ, uă tradiţiune istorică.

Însă întrebarea este, capetele cele diplomatice din străinătate, dispuse maĭ totŭ-d'a-una prin efectulŭ proprieĭ lorŭ esperiinţe de a nu se pré întemeĭa pe afirmaţiunĭ oficiale, vorŭ bine-voi ele óre séŭ nu de a acorda unŭ credĕmêntŭ dogmaticŭ celeĭ triple aserţiunĭ din actele nóstre parlamentarie?

Întrebarea este, dacă eĭ nu ne vorŭ bănui maĭ de grabă de a fi împinşĭ prin interesulŭ momentuluĭ a susţiné cu orĭ-ce preţŭ uă tesă, ce li se va puté păré neargumentată şi supusă controverseĭ?

Întrebarea este, dacă némulŭ celŭ naturalmente scepticŭ alŭ ómenilorŭ de Statŭ, nu va voi cum-va a se convinge elŭ insuşĭ prin coprinsulŭ istorieĭ nóstre despre pretinsulŭ spiritŭ de toleranţă alŭ Românilorŭ « *din tóte epocele* » şi « *din alte timpurĭ* », şi apoĭ atuncĭ? . . . . atuncĭ ce facemŭ noĭ?

Toţĭ istoriciĭ străinĭ aĭ Românieĭ, singurĭ cunoscuţĭ în Europa, Gebhardy, Engel, Wolf, Ubicini, Vaillant, Quinet, etc. etc., s'aŭ preocupatŭ esclusivamente de trecutulŭ politicŭ alŭ naţiuniĭ nóstre, fără să fi adunatŭ destule midlóce, séŭ póte chiarŭ fără a fi avutŭ intenţiunea de a atinge măcarŭ în trécătŭ cestiunile sociale, a cărora limpedire critică, pentru orĭ-ce ţéră din lume, este tocmaĭ partea cea maĭ grea, cea maĭ spinósă, cea maĭ obositóre a studiuluĭ istoricŭ.

Astŭ-felŭ, în deşertŭ diplomaţiĭ şi publiciştiĭ Europeĭ arŭ căuta in tóte operele de maĭ susŭ, vechĭ şi noŭe, francese şi germane, vre-uă probă despre « *toleranţa religiósă tradiţională*, » cu care ne fălimŭ noĭ în Mesagiulŭ Tronuluĭ şi în ambele Adrese ale Parlamentuluĭ Românŭ; numile principilorŭ, uă cronologiă maĭ multŭ séŭ maĭ puçinŭ confusă, descrierea bătălielorŭ, menţiunea unorŭ tractate internaţionale şi tăiarea capetelorŭ, étă totŭ ce se póte găsi acolo, şi nemicŭ maĭ multŭ de câtŭ atâta.

Pe cândŭ inamiciĭ noştri, cari sunt destuĭ la numĕrŭ şi a cărora abilitate, esercitată prin uă îndelungată gimnastică, scie de minune a profita de orĭ-ce ocasiune în defavórea viitoruluĭ românescŭ, ne vorŭ asvêrli în façă acusaţiunea de netoleranţă religiósă, atribuindu-ni barbarismulŭ véculuĭ de mid'locŭ; credeţĭ óre, c'o să ne justifice curatŭ şi simplu numaĭ protestaţiunile çatichetice din procesele verbale ale juneluĭ nostru Parlamentŭ?

Pe cândŭ Israeliţiĭ şi organele lorŭ vorŭ striga pe tóte tonurile şi în tóte limbele, că nu frauda comercială, nu vagabondagiulŭ, nu colonisarea prin sate, nu invasiunea sistematică, nu relele economice, ci numaĭ ura contra sinagogeĭ ne-ar fi îndemnatŭ pe noĭ la tóte mĕsurele preventive şi restrictive, câte sunt necesarie de a se lua în a-

céstă privinţă; credeţĭ óre, c'o să adjungă cele treĭ pasage de maĭ susŭ spre a desminţi formidabila bateriă de calomnie poliglote?

Étă de ce datoria cea maĭ imperiósă a unuĭ istoricŭ şi publicistŭ românŭ, în momentulŭ de façă, este de a demonstra prin lumina faptelorŭ autentice realitatea secolareĭ toleranţe religióse a străbunilorŭ şi părinţilorŭ nostri, umplêndŭ astŭ-felŭ măcarŭ în parte lacuna socială, lăsată de voe séŭ fără voe de către scriitoriĭ occidentalĭ, şi măngăindu-se în fundulŭ consciinţeĭ de a fi coucursŭ, după gradulŭ forţelorŭ séle, la atingerea scopuluĭ celuĭ adevĕratŭ alŭ sciinţeĭ istorice, care este anume de a aşeḑa politica fiă-căruĭ poporŭ pe fundamentulŭ propriŭ naţionalŭ, ce'ĭ este predestinatŭ în concertulŭ umanităţiĭ.

Ne-amŭ pogorî însă pré-josŭ, dacă în studiulŭ nostru ne-amŭ mărgini numaĭ cu incidentulŭ israelitŭ, particolarisăndŭ şi micşorăndŭ cestiunea cea mare şi generală a toleranţeĭ religióse în România.

Ceea ce ne preocupă pe noĭ şi ceea ce se pare a interesa tótă Europa, nu este unŭ casŭ momentanŭ, ci esistinţa faptuluĭ constantŭ, cumcă în ţéra nóstră nicĭ o religiune, nicĭ unŭ cultŭ, nicĭ uă credinţă, n'arŭ fi fostŭ nicĭ uă dată espusă biciuluĭ persecuţiuniĭ.

D. deputatŭ Apostolianu, ale căruĭa opiniunĭ politice sunt fórte rare-orĭ ale nóstre, a atinsŭ totuşĭ dreptŭ la ănimă acestŭ puntŭ de vedere, făcêndŭ în Cameră, cu ocasiunea desbateriĭ proiectuluĭ de Adresă, următórea luminósă observaţiune:

« In tratatele nóstre cu Inalta Póртă este stipulatŭ anume, că nicĭ « unŭ musulmanŭ să nu se pótă stabili în ţéră şi nicĭ uă giamiă să « nu se pótă înfiinţa pe pămêntulŭ nostru, şi totuşĭ eŭ nu creḑŭ, că « străbuniĭ nostri, căndŭ aŭ stipulatŭ acésta, aŭ fostŭ mişcaţĭ de « simţimêntulŭ religiosŭ, ci de acela alŭ conservăriĭ naţionale. »

Prin urmare, scrierea nóstră o se ţinteze a îmbrăcişa, în sensulŭ celŭ maĭ vastŭ, istoria întrégă a toleranţeĭ religióse în România, petrecêndŭ într'uă revistă complectă atitudinea străbună, atâtŭ de dincolo precum şi de dincóce de Milcovŭ, în privinţa tuturorŭ confesiunilorŭ fără deosebire: protestanţĭ, catolicĭ, armenĭ, mahometanĭ, ebreĭ, şi chiarŭ ereticĭ eşiţĭ din sinulŭ ortodoxieĭ.

Numaĭ astŭ-felŭ Europa o să pótă dobêndi uă convingere deplină, cumcă uă naţiune ca a nóstră, să fi fostŭ ea aşeḑată pe malurile Se-

neĭ, n'arŭ fi alungatŭ pe Hugheuoţĭ, în Spania n'arŭ fi măcelăritŭ pe Maurĭ, în Anglia n'arŭ fi produsŭ pe Puritanĭ, în Germanĭa n'arŭ fi datŭ nascere Anabaptistilorŭ, şi pe ţermiĭ Dunăriĭ nu se va apuca nicĭ uă dată de a goni legea luĭ Moĭse. . . .

I

RELIGIUNEA ROMANULUI

Frenologia se încércă a precisa pe cranulŭ omuluĭ uă manifestare esterióră a plecăriĭ naturale spre bigotismŭ, observândŭ totŭ d'uă dată, că la uniĭ semnulŭ este maĭ desvoltatŭ, la alţĭ maĭ redusŭ, la uă sémă lipsesce cu totulŭ.

Aplicândŭ apoĭ acéstă conclusiune către popóre întrege, sciinţa luĭ Gall şi a luĭ Spurzheim nu se sfiesce a stabili uă diferinţă chĭarŭ între deosebitele naţiunĭ, considerate ca unităţĭ, constatândŭ, bună óră, că la Indianĭ şi la Negritenĭ indicele bigotismuluĭ este maĭ mare decâtŭ la cele-l-alte némurĭ.

Nu scimŭ, dacă frenologia merită séŭ nu de a figura în rêndulŭ sciinţelorŭ; dar ceea ce scimŭ, este că naţionalitatea română nu ne presintă nicĭ o apparinţă de acea bossă, dacă ne-arŭ fi permisŭ a o judeca după date istorice.

Luândŭ tóte popórele crestine, unulŭ căte unulŭ, de la Georgianĭ din munţiĭ Caucasuluĭ şi pônĕ la capĕtulŭ Irlandeĭ, nu vetĭ găsi nicĭ unulŭ, absolutamente nicĭ unulŭ, care să nu fi scosŭ din sînulŭ seŭ măcarŭ unŭ singurŭ sfântŭ.

Nu se află în lume unŭ calendarŭ destulŭ de voluminosŭ, pentru ca să pótă enumera miĭele de Nemţĭ, Francesĭ, Italianĭ, Spaniolĭ, Olandesĭ, Englesĭ, Scotlandesĭ, Muscalĭ, Polonĭ, Boemĭ, etc. etc., carĭ s'aŭ învrednicitŭ cu grămada de a dobêndi fără dificultate câte unŭ locŭ de onóre pintre cheruvimĭ şi serafimĭ.

Acéstă fabulósă şi anormală înmulţire a împerăţieĭ ceruluĭ era uă consecinţă logică a bigotismuluĭ popórelorŭ, ce căutaŭ cu uă aviditate pasionată unŭ maĭ mare numerŭ de obiecte de veneraţiune materială, desfetându-se cu unŭ felŭ de furiă în procesiunĭ, în genu-

nessiunĭ, în flagelaţiunĭ, sub patronagiulŭ unuĭ nume, în faça uneĭ imaginĭ, dinaintea unuĭ scheletŭ, a unuĭ fragmentŭ de osŭ, a unuĭ petecŭ de stofă.

Indianulŭ, nemulţămitŭ de puçinătatea divinităţilorŭ séle, recurge la midloculŭ de a le multiplica prin gruparea a uă sută de capete pe corpulŭ unuĭ singurŭ deŭ. Devoţiunea europeană a inventatŭ uă altă resursă maĭ puçinŭ complicată, dar fondulŭ remâne întocmaĭ acelaşĭ!

Este unŭ ŭsŭ stereotipŭ de a accusa casta clericală de nascerea şi întărătarea feluritelorŭ accesórie superstiţióse ale diferitelorŭ religiunĭ.

Acésta se chĭamă a lua efectulŭ dreptŭ causă.

Bigotismulŭ, maĭ multŭ séŭ maĭ puçinŭ, este scrisŭ în însăşĭ natura intimă a popórelorŭ, încâtŭ puterea maĭ întinsă séŭ maĭ restrînsă a claseĭ sacerdotale în sînulŭ uneĭ naţiunĭ a atêrnatŭ totŭ-dé-una de la gradulŭ maĭ mare séŭ maĭ micŭ a aceleĭ predisposiţiunĭ primordiale.

Caracterulŭ Indianilorŭ a creatŭ pe brahminĭ, érŭ nu brahminiĭ aŭ creatŭ caracterulŭ Indianilorŭ, deşi maĭ în urmă, fiindŭ deja uă dată creaţĭ, brahminiĭ aŭ găsitŭ, negreşitŭ, folosulŭ lorŭ de a mănţiné caracterulŭ Indianilorŭ.

Totŭ aşa în Spania ómneputinţa cleruluĭ a fostŭ unŭ productŭ alŭ natureĭ naţionale, pe cândŭ în Anglia spiritulŭ maĭ practicŭ şi maĭ egoisticŭ alŭ Normandilorŭ reţinea generalmente pe preuţĭ în marginile unuĭ rolŭ secundarŭ.

Eĭ bine, din tóte popórele crestine, numaĭ şi numaĭ Româniĭ, din momentulŭ de cândŭ aparŭ pe scena istorieĭ ca uă naţionalitate separată şi pônĕ în ora de astădĭ, n'aŭ datŭ nascere nicĭ unuĭ sfântŭ.

Factulŭ este cĭudatŭ, şi totuşĭ noĭ provocâmŭ pe orĭ-cine de a ne da uă singură desminţire.

Sânţiĭ nostri aşa numiţĭ naţionalĭ, sântulŭ Iónnŭ de la Sucéva, sânta Parasceva de la Iaşĭ, sânta Filoteă de la Curtea de Argeşŭ, aŭ fostŭ Bulgarĭ, Serbĭ, Grecĭ.

In secululŭ de façă biserica ortodossă canonisâ pe unŭ stareţŭ de la Némţŭ, numitŭ Paisiŭ, carele astŭ-felŭ s'arŭ puté numĕra şi elŭ pintre ceĭ de maĭ susŭ; trebue se mărturimŭ însă, cu tótă părerea

de reŭ, că nicĭ acesta nu aparţine naţionalităţiĭ române, fiindŭ unŭ Muscalŭ, născutŭ în Rusia şi poreclitŭ după părinţĭ Velicĭcovskie.

Se maĭ pretinde, cum că arŭ fi fostŭ Românŭ unŭ Sântŭ Nicodemŭ, pe care D. Bolliacŭ îlŭ face contimpuranŭ cu Radu Negrulŭ (1); arŭ trebui inse a decide maĭ ânteiŭ de tóte cellŭ puţinŭ epoca acestuĭ problematicŭ principe, pe care cronologia nóstră îllŭ strămută mereŭ din secolŭ in secolŭ, ceea ce aruncă, negreşitŭ, o obscuritate şi maĭ mare assupra imaginarilorŭ sfinţĭ românĭ din timpulŭ seŭ.

Unŭ Nicodemŭ a fostŭ, in adevĕrŭ, egumenŭ alŭ monastirilorŭ unite Tismana şi Vodiţa, din România cea mică, sub Vladislavŭ-vodă şi sub nepotulŭ seŭ Mircea celŭ Mare; nicĭ o dată inse numele luĭ nu este precesŭ in documentele posteriόre de vre-unŭ titlu de sanctitate, ci simplu numaĭ se ḑice: « popă Nicodemŭ ». (2)

Biserica nóstră a posedatŭ în diferite timpurĭ bărbaţĭ marĭ, ilustri prin sciinţă şi prin moralitate, precum, de esemplu, mitropolitulŭ Dosofteiŭ, creatorulŭ poesieĭ române. literarie, séŭ încă maĭ bine mitropolitulŭ Iacobŭ Stamati, născutŭ porcarŭ din munţiĭ Ardéluluĭ, asemenea celebruluĭ augurŭ Attius Nevius din epoca luĭ Tarquiniŭ (3), şi carele, întocmaĭ ca şi acela, rădicându-se, numaĭ prin învĕţătură şi prin virtute, din stâna ciobănéscă pônĕ la culmea ierarchieĭ spirituale, a fostŭ unŭ adeveratŭ scutŭ alŭ poporuluĭ contra desfrêuluĭ despoticŭ şi oligarchicŭ (4); dar nicĭ uă dată n'a trecutŭ prin mintea strămoşilorŭ nostri tentaţiunea de a sfinţi aceste somităţĭ eclesiastice, pe carĭ bigotismulŭ din orĭ-ce altă ţéră s'arŭ fi grăbitŭ a'ĭ aşeḑa câtŭ maĭ curêndŭ şi câtŭ maĭ aprópe d'a-drépta Tatăluĭ, multŭ maĭ pe susŭ de atâţia cardinalĭ în felulŭ luĭ Carolŭ Borromeo, intraţĭ în raiŭ fără voĭa şi fără scirea luĭ Dumneḑeŭ.

Nu ne-aŭ lipsitŭ, de asemenea, pusnicĭ, eremiţĭ, asceticĭ, ducêndŭ uă viéţă nu maĭ puçinŭ dură şi nu maĭ puçinŭ contemplativă, decum se crede a fi fostŭ acea a tuturorŭ sfinţilorŭ, eşiţĭ în primiĭ secolĭ aĭ creştinismuluĭ din fundulŭ Tebaideĭ.

Astŭ-felŭ a fostŭ, între alţiĭ, acelŭ săhastru Daniilŭ, ce trăia într'uă pesceră de la Voroneţŭ, şi pe care Stefanŭ celŭ Mare îlŭ consulta

(1) *Monastirile inchinate*, Bucurescĭ, 1862, p. 10.
(2) *Venelin*, *Crisóve daco-române* (rusesce), Petersb., 1840, p. 6, 27. etc.
(3) *Dionys. Halicarn.*, lib. III. § 70, ed. Kiessling.
(4) Veḑĭ articlulŭ d-luĭ *Cogălniceanu* in *România Literariŭ*.

în afacerile cele maĭ grave ale Statuluĭ, primindŭ în respunsŭ consiliele cele maĭ patriotice, bună óră : « nu te închina Turculuĭ, ci te du de te luptă » (1).

Memoria acestorŭ eroĭ aĭ abnegaţiunii religióse remase eternă în tradiţiunea poporuluĭ, însă nicĭ uă dată părinţiĭ nostri nu s'aŭ gânditŭ de a le decreta cu uă mână profană aureola sfinţeuieĭ.

Afară de acésta, în tótă România Dunărénă nu se găsesce unŭ singurŭ satŭ, alŭ căruia nume să fiă luatŭ din nomenclatura sfinţilorŭ, precum în Francia, de pildă, statistica ne înşiră uă sută şépte-ḑecĭ şi una de localităţĭ, numite Saint-Amand, Saint-Affrique, Saint-Calais, Saint-Donat, Saint-Gobain, etc. etc.; fără a maĭ vorbi de Spania şi de Italia.

Numaĭ în Ardélŭ ne întimpină din cândŭ în cândŭ câte unŭ sătulcţŭ cu nume de Sân-Petru, Sân-Mihaiŭ, Sân-Paulŭ ; dar origina acestuĭ botezŭ anormalŭ nu este nicĭ de cum românéscă, ci simplu uă traducţiune literariă a denumirilorŭ maghiare : Szent-Mihálytelke, Szent-Péter, Szent-Pál.

Sunt vr'o ḑece localităţĭ ḑise Sân-Craiŭ, unguresce Szeut-Király, dupre numele regeluĭ Stefanŭ, cu a căruia memoriă Româniĭ n'aŭ ce face, fiindŭ unŭ principe curatŭ maghiarŭ şi unŭ sfântŭ curatŭ catolicŭ.

In unele locurĭ însă, neplăcerea naturală a naţionalităţiĭ de a croi sfinţĭ fără trebuinţă a indemnatŭ pe Ardeleniĭ de a nu'ĭ admite nicĭ chĭarŭ în numile celle traduse alle satelorŭ, modificândŭ arbitrariamente *Szent-Iànoshegye* în *Nucetŭ*, *Szent-Agota* în *Agnita*, *Szent Ersébet* în *Gusturiţă*, şi aşa maĭ departe . . . . .

Acéstă repulsiune firéscă a poporuluĭ românŭ contra a totŭ ce compune pestriţulŭ cortegiŭ alŭ bigotismuluĭ a fost unica fôntână a modestieĭ cleruluĭ nostru, căruia nu ĭ-arŭ fi lipsitŭ, de sicurŭ, nicĭ capacitatea, nicĭ dorinţa, nicĭ tentaţiunea de a'şĭ atribui şi elŭ atrăgătórele privilegie şi beneficie ale tagmeĭ sacerdotale din Occidinte.

Pe la începutulŭ secoluluĭ XVI, cândŭ patriarculŭ Nifonŭ, obicĭnuitŭ cu spiritulŭ superstiţiosŭ alŭ Grecilorŭ, s'a încercatŭ a merge înainte totŭ pe acea cale în România, unde ilŭ invitase Radu-vodă celŭ Mare, principele şi toţĭ boeriĭ ĭĭ strigară cu indignaţiune :

(1) *Neculcea, Letopis.* t. 2, p. 199.

« pasă şi eşĭ din ţéră, că viéţa şi traiulŭ şi învețăturele tele noĭ nu « le putemŭ rĕbda, că stricĭ obiceiurile nóstre! » (1)

Unŭ Hildebrand, unŭ Sixtŭ V, unŭ Alesandru Borgia, ar fi devenitŭ blânḑĭ, ca mielușeiĭ. în miḑ'loculŭ uneĭ asemenĭ naţiunĭ.

Ceia ce făceaŭ fără nicĭ uă sfiélă jesuiţiĭ şi capuciniĭ din Spania, din Francia séŭ din Italia, unde însişĭ Papiĭ le dedeaŭ esemple de cea maĭ turpidă demoralisare, nu se putea trece în România.

Uă bănuială orĭ-câtŭ de mică despre abusurile cleruluĭ era adeseorĭ de adjunsŭ spre a rescula în contra'ĭ tótă poporaţiunea uneĭ localităţĭ.

Ast-felŭ, unŭ crisovŭ de la Mateiŭ Basaraba din 1649, aflătorŭ în Archivulŭ Statuluĭ din Bucurescĭ pintre actele episcopieĭ Argeşŭ, ḑice că toţĭ locuitoriĭ oraşuluĭ, atâtŭ mirenĭ, precum şi preuţĭ, « făceaŭ de rîsŭ şi de măscară pe călugĕriĭ monastiriĭ, aruncându-le « năpăştĭ că ŭmblă cu femeiele. »

Unŭ altŭ documentŭ, din 1636, de asemene in Archivulŭ Statuluĭ, anume din pachetulŭ monastiriĭ Bisericaniĭ, ne povestesce cu uă naivitate patriarcală, cum nesce moşnenĭ, cărora li se părea a fi nedreptăţiţĭ de către administraţiunea sântuluĭ locaşŭ, « aŭ mersŭ la casa « monastiriĭ de-aŭ suduitŭ călugĕrulŭ de lege şi ĭ-aŭ făcutŭ destulŭ « valŭ şi destulă scărbă. »

Nu este nicĭ uă monastire în Moldova séŭ în Muntenia, care să nu se fi încredinţatŭ în acestŭ modŭ, într'unŭ timpŭ séŭ în altulŭ, prin propria sea esperiinţă, despre imposibilitatea unuĭ regimŭ teocraticŭ în ţéra nóstră.

Pônĕ şi in cântecele poporare alle Românuluĭ se restrânge acestŭ liberalismŭ alŭ spirituluĭ naţionalŭ, dupre cum se póte judeca, bună óră, din următórea doĭnă:

« Arḑă-te-arŭ foculŭ, pădure,
« Ş'aĭ cădé sub o secure!
« Arde-arŭ lemnele din tine,
« Cum arde ânima 'n mine
« Să'mĭ facŭ drumŭ pôn'la vecine,
« Şi de susŭ din monastire,
« Unde zacŭ in părăsire

(1) *Archiva istorică a Românieĭ*, t. I, partea 2, p. 138. — Cf. *Magazinŭ istoricŭ*, t. 4, p. 237.

« Să vedŭ cărdurĭ de copile,
« Care mĕ sfêrşescŭ de dile,
« Şi să vedŭ pe draga mea,
« Care m'amŭ ĭubitŭ cu ea
« In copilăria mea!
« N'arŭ avé locŭ in pămêntŭ
« Şi l'arŭ bate Domnulŭ Sfântŭ,
« Cine m'a călugĕritŭ
« Şi de ea m'a despărţitŭ!
« Eu n'amŭ fostŭ de pusnică,
« Ci amŭ fostŭ de voĭnică!... » (1)

Insă lipsa totală a sfinţilorŭ şi posiţiunea absolutamente subordinată a clerului, deşi sunt duo fenomene fórte caracteristice şi amŭ puté dice nepilduite în analele popórelorŭ creştine, totuşĭ nu constitutuă încă singurele nóstre probe, cumcă Românii n'aŭ fostŭ nicĭ uădată fanaticĭ, după cum pretindŭ aceia ce ne acusă astădĭ de persecuţiunĭ religióse.

Unŭ poporŭ, preocupatŭ peste mesură de cestiunĭ bisericescĭ, ceea ce este uă consecinţă ordinariă a uneĭ nature bigote, este espusŭ fatalmente de a da nascere la o mulţime de secte religióse, din dată ce diferite împregiurărĭ, de pildă slăbiciunea individuală a capuluĭ eclesiasticŭ séŭ vr'uă crisă de desorganisare în sînulŭ cleruluĭ, permitŭ spiritelorŭ de a nu simţi pentru unŭ momentŭ mâna de ferŭ a casteĭ sacerdotale.

Eŭ înţelegŭ cuvêntulŭ luĭ Dumnedeŭ maĭ bine decâtŭ vecinulŭ meŭ, îşĭ dice atuncĭ fiă-care dintre membriĭ ceĭ maĭ esaltaţi aĭ unuĭ asemenea poporŭ, căutăndŭ sprijinulŭ ambiţióseĭ séle pretensiunĭ în virgula Scritpureĭ, dacă scie carte, séŭ la casŭ contrariŭ în visele uneĭ imaginaţiunĭ brute..

Adepţĭ naivĭ séŭ amăgiţĭ nu întărdiă a se grupa în giurulŭ eresiarculuĭ, şi étă că uă sectă e gata.

Acéstă observaţiune se rapórtă nu numaĭ la creştinismŭ, ci la totalitatea religiunilorŭ : India este unŭ furnicarŭ de disidinţele cele maĭ bizare în dogme şi în culturĭ, érŭ mahometismulŭ numĕră peste patru-decĭ de varietăţĭ, maĭ multŭ séŭ maĭ puţinŭ abătute de la doctrina primitivă a Al-Coranuluĭ.

(1) *Alexandri, Poesie popolare*, ed. 2, p. 229.

Unŭ teologŭ francesŭ a publicatŭ în cincĭ tomurĭ o interesantă istoriă a eresurilorŭ, născute în cursulŭ unuĭ singurŭ secolŭ de la 1700 încóce, în feluritele părţĭ ale lumiĭ. (1)

Efectulŭ naturalŭ alŭ sectelorŭ religióse èste generalmente o iritaţiuue reciprocă, o ură neîmpăcată, o góną neîmblăndită, ce merge de cele maĭ multe orĭ pône acolo, încâtŭ desbină pe frate de frate şi pe tată de fiiŭ, dupre cum acésta s'a veḑutŭ în oribilele lupte diutre Francia catolică şi Francia protestantă din secoliĭ XVI şi XVII, séŭ în istoria pnritauismuluĭ britanicŭ.

Bulgariĭ, Greciĭ, Muscaliĭ, Poloniĭ, tóte popórele de 'npregĭurulŭ nostru, fără a maĭ atinge analele Occidinteluĭ, aŭ suferitŭ, maĭ în toţĭ timpiĭ, de plaga disidentismulnĭ religiosŭ, pe care nu l'aŭ cunoscutŭ nnmaĭ Româniĭ.

Nicĭ nă dată străbuniĭ nostri nu şi-aŭ bătutŭ capulŭ de a ghici principiulŭ unitarŭ séŭ dualismnlŭ luĭ Dumneḑeŭ, ca manicheiĭ séŭ albigesiĭ; nicĭ uă dată eĭ nu s'aŭ apucatŭ de a cântări elementulŭ nmanŭ alŭ natureĭ luĭ Cristŭ, ca gnosticiĭ séŭ arianiĭ; nicĭ uă dată nu le-a trecutŭ prin capŭ de a cerceta cn d'amenuntulŭ genealogia precisă a Sântuluĭ Spiritŭ, ca ereticiĭ bizantinĭ din evulŭ-meḑiŭ.

O sectă religiósă e unŭ lucru cu totulŭ necunoscutŭ în istoria Românilorŭ.

Este maĭ multŭ de câtŭ atâta.

Dibăcia politică a Austrieĭ reuşi a separa pe fraţiĭ nostri din Ardélŭ în duo coufesiunĭ, dintre carĭ una se alipi către papismŭ, pe căndŭ cea-l'altă remase fidelă tradiţiunilorŭ greco-orientale.

Orĭ-cine înse a visitatŭ Transilvania, studiând'o ce-va maĭ departe de câtŭ pône la băile dela Elypatak şi dela Zajzon, n'a pntutŭ a nu se convinge, că natura cea preconceputâ a naţionalităţiĭ române a dejucatŭ cu desevêrşire tóte calculele diplomaţieĭ austriace.

Este cu putinţă de a trăi anĭ întregĭ într'uă casă cn duoĭ Ardelenĭ, fără a sci că unulŭ din eĭ recunósce snpremaţia papeĭ, pe căndŭ cell'altŭ o négă.

La Abrud, în munţiĭ de aurŭ aĭ Transilvanieĭ, nnde este obiceiulŭ de a boteza fiiĭ dupre ritulŭ tatăluĭ şi fetele dupre confesiunea mumeĭ, ni s'a întêmplatŭ a vedé noĭ-însine maĭ multe familie, com-

(1) *Abbé Grégoire, Histoire des sectes;* Paris 1828.

puse din tată ortodoxŭ, mumă catolică, fiĭ ca şi tată, fete ca şi mumă, şi maĭ pe d'asupra incă uă fiĭcă calvină, remasă dela uă altă nevéstă, locuindŭ toţĭ sub acelaşĭ acoperişŭ în armonia cea maĭ perfectă.

In seciliĭ trecuţĭ, căndŭ călĕtoriĭ străinĭ întrebaŭ pe unŭ Românŭ despre felulŭ religiuniĭ séle, străbunulŭ nostru respundea la toţĭ şi la fie-care : « sum Românŭ de legea luĭ Sân-Paulŭ ». (1)

Incă în véculŭ XVII esista în satulŭ Nemoesciĭ uă bisericuţă, umbrită de unŭ arbore secolarŭ, sub care tradiţiunea naţională afirma, cum-că arŭ fi predicatŭ însuşĭ apostolulŭ. (2)

Saşiĭ din Transilvania, căndŭ se prilejesce cuĭva vr'uă nenorocire, obicĭnuescŭ pônĕ astă-ḑĭ proverbulŭ « l'a lăsatŭ ca Sântulŭ Paulŭ pe Românĭ : *er hat sie verlassen, wie Sanct Paul die Bloch* ».

Epoca mareluĭ luminătorŭ alŭ ginţilorŭ fiindŭ anterióră colonisăriĭ Dacieĭ de către legiunile luĭ Traianŭ, este învederatŭ, că tóte datele de maĭ susŭ se rapórtă nu atăta la originā, precum la caracterulŭ crestinismuluĭ în România.

Doctrina apostoluluĭ Paulŭ a fostŭ totŭ dé-una fundamentulŭ religiuniĭ nóstre naţionale, şi în adeverŭ nicĭ unŭ Părinte alŭ Bisericeĭ nu s'a aretatŭ vr'uă dată maĭ opusŭ bigotismuluĭ sub tóte formele şi cu tóte resultatele séle.

Crestinulŭ nu face nicĭ uă distincţiune de grecŭ şi de barbarŭ, de cărturarŭ şi de vulgŭ, de evreiŭ şi de păgănŭ; era prima dogmă a Sântuluĭ Paulŭ.

Cetăţeniĭ să asculte pe principiĭ şi pe magistraţiĭ lorŭ; ḑicea elŭ maĭ departe, fără a fi cugetatŭ, măcarŭ în trécătŭ, la principiulŭ teocraticŭ alŭ autorităţiĭ sacerdotale.

Crestinismulŭ traesce prin adeverulŭ seŭ, iar nu prin formalităţĭ, nu prin precepte, nu prin ordonanţe, nu prin litera legiĭ; înveţa, în fine, sublimulŭ filosofŭ alŭ Evangeliuluĭ.

Iată de ce, « *crestinĭ de legea luĭ Sân-Paulŭ* » în tótă puterea cuvîntuluĭ, Româniĭ n'aŭ octroiatŭ nicĭ uă dată nimenuĭ uă diplomă

(1) Unŭ documentŭ din 1536 în *Monumenta Hungariae historica*, pars diplom. t. I, Pest, 1857, p. 368. — De assemenea *Reichersdorff*, *Chorographia Moldaviae*, ed. 1595, p. 50.

(2) *Ilia*, *Ortus variarum in Dacia religionum*; Klausenburg, 1764, p. 15.

de sanctitate, nu s'aŭ certatŭ nicĭ uă-dată pentru subtilitățĭ de teologiă, nu s'aŭ îngenuchiatŭ nicĭ uă-dată de 'naintea abusuluĭ clericalŭ, n'aŭ cunoscutŭ nicĭ uă-dată convulsiunile bigotismuluĭ, n'aŭ persecutatŭ nicĭ uă dată pe ceĭ de altă credință!

II.

PROTESTANTII IN ROMANIA

Sub numele genericŭ de protestanţĭ, noĭ înţelegemŭ tóte confesiunile occidentalĭ, căte protestară în diferite timpurĭ în numele drepturilorŭ raţiuniĭ contra credinţeĭ órbe şi surde a catolicismuluĭ, deslipindu-se apoĭ de cătră despotismulŭ centralŭ alŭ Romeĭ papale spre a forma cercurĭ religióse separate şi independinţĭ, basate maĭ multŭ séŭ maĭ puciuŭ pe principiulŭ liberuluĭ scrutinŭ individualŭ.

Englesulŭ Wicleff pusese în secolulŭ XIV prima temeliă a tuturorŭ doctrinelorŭ protestante ulteriόre, stigmatisândŭ cu energiă imoralitatea cleruluĭ catolicŭ, fără a cruţa însăşĭ nefalibila persónă a papeĭ.

Bohemulŭ Iónŭ Huss transplantâ în Europa continentală ideele reformatoruluĭ britanicŭ, formândŭ uă sectă compactă şi devotată, a căriĭa propagandă se lăţĭa cu răpeḑiciunea fulgeruluĭ.

Se scie în ce modŭ perfidia cardinalilorŭ şi mişelia împeratuluĭ Sigismund atrase prin linguşirĭ şi prin promisiunĭ pe curagĭosulŭ capŭ alŭ hussiţilorŭ dinaintea conciliuluĭ dela Costanţa, unde trădarea l'a asasinatŭ apoĭ sub formele esteriόre de justiţiă; se maĭ scie însă, totŭ d'uă-dată, că acéstă nedemnă cursă, urmată de proscripţiunĭ şi de cruḑimĭ incuisitoriale, nu servi, ca totŭ-dé-una, decătŭ numaĭ la intărirea noueĭ religiunĭ, a căriĭa reţea se întinse în curândŭ peste tóte provinciele limitrófe germane, polone şi maghiare.

Nu este aci loculŭ de a povesti eroicele lupte ale hussiţilorŭ contra forţelorŭ coalisate ale papismuluĭ, nicĭ miraculósele victorie ale faĭmosuluĭ Zizka, nicĭ căderea secteĭ maĭ multŭ prin oboséla de a totŭ invinge decătŭ prin efectulŭ de a fi fostŭ biruiţĭ, dupre espresiunea luĭ însuşĭ papa Piŭ II.

Nu vomŭ atinge de asemenea strînsa legătură de filiaţiune între murindulŭ hussitismŭ şi născênda reformă a luĭ Martin-Luther, doue verige învecinate ale unuĭa şi aceluia-şĭ lanţŭ.

Ceea ce ne interesézā acuma, este specialmente rolulŭ acesteĭ prime manifestaţiunĭ a protestantismuluĭ în privinţa toleranţeĭ religióse a străbunilorŭ noştri.

Uă bulă papală de la Eugeniŭ IV, din 1444, arétă, în termeniĭ ceĭ maĭ clarĭ, că deja atuncĭ, adecă d'abia treĭ-decĭ de anĭ după mórtea luĭ Iónŭ Huss, sectariĭ seĭ, gonіţĭ în tóte direcţiunile de trăsnetele catolicismuluĭ, găsiră unŭ refugiŭ, uă primire, uă bucată de pâne sub cerulŭ Românieĭ.

Intr'uă altă bulă cu douĭ-anĭ maĭ posteriórā, anume din 1446, acela-şĭ papă se esprimă şi maĭ limpede, dicêndŭ: « aflămŭ cu cea « maĭ mare desplăcere, cumcă în regatulŭ Moldoveĭ s'arŭ fi adăpo- « stindŭ uă mulţime de ereticĭ, maĭ cu sémă din abominabila sectă « a Hussiţilorŭ. » (1)

Confruntândŭ datele cronologice, apare lămuritŭ, că acéstă primă numerósă imigraţiune a sectarilorŭ luĭ Huss în Moldova trebuia să se fi întêmplatŭ cam pe la anulŭ 1435, adecă după ce în bătălia de la Lipan de lôngă Praga, între partitulŭ catolicŭ şi între acelŭ protestantŭ, căduse după uă eroică resistinţă ultimulŭ capŭ alŭ taboriţilorŭ şi demnulŭ succesorŭ alŭ luĭ Zizka, Prócopiŭ celŭ Mare.

Pe la 1460, deja sub domnia nemuritoruluĭ nostru Stefanŭ vodă, uă nouă glótă de hussiţĭ veni se céră ospitalitatea Românilorŭ, fiindŭ persecutaţĭ în Ungaria de către regele Mateiŭ Corvinŭ, séŭ maĭ bine dicêndŭ, de către fanatismulŭ episcopilorŭ catolicĭ.

Nemino nu póte pune la îndoială religiositatea ortodoxă a luĭ Stefanŭ celŭ Mare, care nu lăsa a trece nicĭ unŭ anŭ fără să zidéscă câte uă biserică, nu lăsa a trece nicĭ uă lună fără a înzestra mônăstirile cu darurĭ în banĭ şi în natură, nu lăsa a trece nicĭ uă septemână, nicĭ uă di, nicĭ uă oră, făr' a o semnala printr'unŭ actŭ de devoţiune, bună óră prin impunerea unuĭ postŭ publicŭ, prin pelerinagiŭ la grota vre-unuĭ eremitŭ, prin transcrierea unuĭ esemplarŭ de Bibliă şi altele, tóte cu ajutorulŭ şi cu sfatulŭ venerabiluluĭ mitropolitŭ Teoctistŭ.

(1) *Kemény* în *Kurz*, *Magazin für Geschichte Siebenbürgens*, t. 2, p. 49.

Eĭ bine, acestŭ principe, atâtŭ de pravoslavnicŭ, nu se sfii totuşĭ a primi sub aripa protecţiuniĭ séle, nu numaĭ pe hussiţiĭ ceĭ găsiţĭ de maĭ 'nainte în ţéră, ci încă şi pe ceĭ sosiţĭ din noŭ de gróza Ungurilorŭ.

Loculŭ aşeḑăriĭ neuorociţilorŭ fugarĭ, formândŭ uă coloniă omogenă şi numerósă, era maĭ cu sémă la Prutŭ, unde industria lorŭ zidi case, clădi templurĭ, sădi viĭe, şi astŭ-felŭ dede nascere orăşeluluĭ Huşiĭ, alŭ căruĭa nume conservă pônĕ astă-ḑĭ memoria fundatorilorŭ seĭ.

Acéstă origine, indicată deja de multŭ de către istoriciĭ maghiarĭ,(1) se póte verifica acuma, într'unŭ modŭ maĭ pe susŭ de orĭ-ce băuuială, mulţămită unuĭ preţiosŭ documentŭ, estrasŭ din Archivele Vaticanuluĭ, şi pe care noĭ îlŭ vomŭ atinge maĭ pe largŭ cu câte-va rândurĭ maĭ la vale.

După mórtea mareluĭ Stefan, fiiulŭ seŭ Bogdan celŭ Orbŭ, atrasŭ, pe semne, priu pitorésca situaţiune şi salubritatea climeĭ, îşĭ alese în Huşĭ punctulŭ reşedinţeĭ séle ordinarie, după cum se dovedesce prin numerósele'ĭ crisóve, datate maĭ tóte din acestŭ tĕrguşorŭ.

Presinţa personală a priucipeluĭ şi a curţiĭ séle în miḑĭ-loculŭ unorŭ ereticĭ, contra cărora fulgera tótă Europa, n'a turburatŭ nicĭ de cum siguranţa religiósă a hussiţilorŭ, lăsaţĭ să'şĭ păzéscă în linişte credinţele cele moştenite de la Iónŭ Huss şi întărite prin însu-şĭ sângele martiruluĭ de la Costanţa.

Preste unŭ secolŭ şi jumĕtate după prima apariţiune a protestantismuluĭ în Moldova, Ungurulŭ Georgiŭ Vasari, secretarulŭ episcopuluĭ de Cameniţa în Polonia, scriea următórele rândurĭ către nunţiulŭ papalŭ, Italianulŭ Vincenzo da Portica, cu data din 20 Augustŭ 1571:

« Vĕ însciinţezŭ, cum-că Michail Tabuk Fegedin, predicatorŭ « fórte elocinte, Maghiarŭ de origine, ne-a adusŭ la cunoscinţă că « Unguriĭ, stabiliţĭ în Moldova, anume în oraşele Huşĭ şi Roman, « precum şi în satele de pe'npregĭurŭ, ce-va ca la doue miĭ de ómenĭ, « retăciţĭ diutr'untêiŭ în eresulŭ luĭ Ióu Huss, aŭ îmbrăţişatŭ acum « religiunea catolică ». (2)

(1) *Timon*, *Imago Hungariae*; additamentum. p. 27, dupe ediţiunea Cassoviae, 1734. — Cf. *Chronicon Fuchsio-lupino-oltardinum*, Coronae, 1847, p. 25, nota.

(2) *Theiner, Monumenta Poloniae et Lithuaniae;* Romae, 1861, t. 2, p. 762

Seria faptelorŭ de maĭ susŭ, adecă cele doue bule papale, fundaţiunea Huşuluĭ sub Stefan celŭ Mare, împregĭurarea reşedinţeĭ luĭ Bogdan celŭ Orbŭ şi, în fine, raportulŭ Unguruluĭ Vasari, concurgŭ a ne procura următórele conclusiunĭ istorice rigurose:

1. Hussiţiĭ aŭ fostŭ primiţĭ în România tocmaĭ atuncĭ, căndŭ nu'şĭ puteaŭ afla nicĭ unŭ locŭ de adăpostŭ în tótă Europa.

2. Cu totŭ barbarismulŭ secolilorŭ XV şi XVI chĭarŭ în ţerele cele maĭ civilisate ale Occidinteluĭ, acéstă sectă protestantă, în totŭ cursulŭ esistinţeĭ séle, nu suferi din partea strămoşilorŭ noştri cea maĭ mică umbră de persecuţiune.

3. Toleranţa Româniloru, pentru tóte religiunile în genere, era atâtŭ de absolută, în cătŭ fără a face înşiĭ propagandă altora, eĭ permiteaŭ tuturorŭ celorŭ de altă credinţă de a'şĭ mări numĕrulŭ proseliţilorŭ, convertindu-se uniĭ pe alţiĭ.

Astŭ-felŭ, pe cândŭ protestanţiĭ din Moldova devenĭaŭ catolicĭ, fără nicĭ unŭ semnŭ de desplăcere din partea străbuuilorŭ noştri, catoliciĭ din Ţéra Românéscă, vice-versa, devenĭaŭ protestanţĭ şi arŭ fi putută deveni chiarŭ musulmanĭ, fără ca Româniĭ să le fi arătatŭ cea maĭ mică părere de reŭ de a nu'ĭ vedé intrândŭ maĭ bine în sînulŭ ortodosismuluĭ.

Celebrulŭ Giovanni Botero, carele scriea în epoca luĭ Michaiŭ Vitézulŭ, basându-se pe relaţiunĭ autentice din cancelaria papală, ne dă următórea preţiósă notiţă statistică despre starea religiósă a Ţereĭ Românescĭ:

« In Tergovişte se numĕră uă miă de case de Românĭ ortodoxĭ şi « doue-ḑecĭ şi doue case de catolicĭ, Saşĭ şi Ungurĭ, posedândŭ acolo « doue biserice, una a sântuluĭ Franciscŭ, astă-ḑĭ derămată, şi cea-l- « altă a sânteĭ Maria; dar în lipsă de unŭ preotŭ catolicŭ, eĭ se ser- « vescŭ cu unŭ păstorŭ luteranŭ, precum se face acésta de asemenea « la Câmpu-Lungŭ, unde sunt noue sute de case, dintre carĭ patru- « ḑecĭ de Saşĭ, şi în Rîmnicŭ, unde acestĭia stăpânescŭ doue-ḑecĭ de « case ». (1)

După calcululŭ mediŭ, generalmente aprobatŭ în statistică (2), nu-

(1) *Botero, Relazioni universali;* Venezia, 1600, t. 3, p. 95.

(2) *Cibrario, Della economia politica del medio evo;* Torino, 1861, t. 2, p. 47.

merându-se câte cincĭ locuitorĭ de fiă-care casă în tĕrgurĭ ordinare şi căte şése în oraşe maĭ marĭ, ne încredinţămŭ astŭ-felŭ, cum-că pe la 1590 poporaţiunea Tergoviştei nu trecea peste 6200 de ómenĭ, érŭ acea a Câmpu-lunguluĭ d'abia se redica la 4000, dintre carĭ toţĭ apróре 350 de catolicĭ luteranisaţĭ, afară de vr'uă sută in Râmnicŭ, adică în totalŭ vr'uă 450 pônĕ la 500 de proseliţĭ protestanţĭ.

Precum vedeţĭ, departe de a esercita cea maĭ slabă acţiune represivă contra religiuniĭ protestante, Românulŭ, din contra, nu numaĭ iĭ acorda libertatea cea maĭ deplină a confesiuniĭ şi a cultuluĭ, ci încă iĭ maĭ îngăduĭa de a propaga credinţele séle, orĭ de a îmbrăţişa ea însăşĭ altele, totŭ atâta de contrarie tradiţiunilorŭ bisericeĭ ortodoxe.

In Moldova catoliciĭ convertĭaŭ pe hussiţĭ, în Ţérra Românéscă luteraniĭ convertĭaŭ pe catolicĭ, érŭ străbuniĭ nostri privĭaŭ în ambele casurĭ cu sânge rece la aceste lupte de teologiă, fără ca să le tréсă măcarŭ prin cugetare de a converti eĭ pe aceĭa, ce mâncaŭ pe pămêntulŭ nostru pânea şi sarea românéscă.

In acéstă toleranţă religiósă pentru protestanţĭ, Româniĭ nu făceaŭ nicĭ uă dată vr'uă diferinţă între numerósele secte, eşite din sînulŭ mariĭ revoluţiunĭ spirituale, care dede uă nouă faţă Europeĭ în secoliĭ XV şi XVI.

Vĕdurămŭ deja maĭ susŭ pe hussiţĭ şi pe luteranĭ.

In 1555 a visitatŭ România însuşĭ Italianulŭ Francesco Stancaro, unulŭ dintre ereticiĭ ceĭ maĭ esaltaţĭ din epoca Reformeĭ, ale căruĭa opiniunĭ estreme contra divinităţiĭ luĭ Cristŭ revoltaŭ egalmente pe discipoliĭ luĭ Luther şi pe aĭ luĭ Calvinŭ.

« Stancaro a plecatŭ la Românĭ : Stancarus abiit ad Valachos », scriea atuncĭ celebrulŭ Melanchton într'uă epistolă cătră amiculŭ seŭ Camerarius. (1)

Secta evangelică avea, de asemenea, uă bisericuţă şi unŭ păstorŭ alŭ seŭ la Rîmnicŭ, despre care se găsesce uă menţiune sub anulŭ 1642. (2)

Amŭ puté îmmulţi esemplele, dacă intenţiunea nóstră ar fi de a

(1) *Epist. Melanchtoni ad Camerarium* pag. 688; apud *Ossolinski*. Wiadomosci historyczno-krytyczne, Lwow, 1852, t. 4, p. 363 nota.
(2) Cronica luĭ *Kraus*, ap. *Kurz, Magazin*, t. 2, p. 212.

schiţa istoria religiunilorŭ în România,. pe cândŭ modestulŭ planŭ alŭ lucrăriĭ de façă ne silesce a ne mărgini strictamente în cestiunea toleranţeĭ, pe care credemŭ că amŭ limpeḑit'o îndestulŭ în privinţa protestantismuluĭ, încâtŭ se ne fiă permisŭ a trece maĭ departe la situaţiunea istorică a catolicilorŭ în ţéra nóstră.

Dar nu!

Ni se va spune, póte, cum-că istoria română nu este lipsită nicĭ ea de unŭ momentŭ óre-care de gónă religiósă contra protestantismuluĭ, şi anume în Moldova pe la 1563, după mórtea luĭ vodă Iacobŭ Heraclide Despota, mare partisanŭ alŭ Reformeĭ, ce adusese în ţéră maĭ multe familie de protestanţĭ de diferite secte şi susţinea prin tóte miḑlócele lăţirea doctrinelorŭ luterane în România.

Catastrofa luĭ Despota a fostŭ uă revoluţiune politică, érŭ nicĭ de cum religiósă, şi dovadă este că poporulŭ, maĭ 'nainte de a isbucni flacăra, cerea de la acestŭ principe, într'uă sgomotósă adunare ţĕrănéscă de pe câmpulŭ Hotinuluĭ, nu ca să scóţă pe ereticĭ din ţéră, ci numaĭ ca să depărteze de lôngă sine pe consiliariĭ ceĭ reĭ, deşi totŭ-d'o-dată fórte pravoslavnicĭ, între carĭ vocea Românilorŭ indica maĭ cu sémă cu iritaţiune pe unŭ vlădică curatŭ ortodoxŭ (1).

După mórtea luĭ Despota, aŭ fostŭ urmăriţĭ uă bucată de timpŭ toţĭ amiciĭ seĭ politicĭ, de tóte riturile, crestine şi necrestine, fără deosebire, atâtŭ Spanioliĭ ceĭ catolicĭ, precum Nemţiĭ ceĭ reformaţĭ, precum Greciĭ ceĭ pravoslavnicĭ, precum Armeniĭ ceĭ schismaticĭ, precum Evreiĭ ceĭ rabbinişţĭ . . . . dar nicĭ uă persecuţiune religiósă!

Crima naţională consista atuncĭ de a fi fostŭ cine-va dintre *ómeniĭ fostuluĭ principe*, fără a fi întrebatŭ, dacă se închină luĭ Dumneḑeŭ dupre ritualulŭ papeĭ, alŭ patriarculuĭ de Ecimiadzin, alŭ Talmuduluĭ séŭ alŭ confesiuniĭ de Augsburg. . .

(1) *Sommer*, *Vita Jacobi Despotae;* Vitebergae, 1587, p. 36.

III.

CATOLICISMULU IN ROMANIA

Materialurile, relative la toleranţa străbunilorŭ nostri în respectulŭ rituluĭ apusénŭ, fiindŭ în genere pré-numeróse, suntemŭ siliţĭ pe d'uă parte a subdivide acestŭ capitolŭ într'uă seriă de secolĭ, érŭ pe d'alta de a alege din fiă-care numaĭ elementele cele maĭ puçinŭ cunoscute predecesorilorŭ nostri pe câmpulŭ istorieĭ naţionale.

§ 1

SECOLULŬ XIV.

Ilustrulŭ Mironŭ Costinŭ, în poemulŭ seŭ polonŭ despre fundarea ţerelorŭ române, ḑice că Saşiĭ şi Unguriĭ arŭ fi fostŭ primiĭ locuitorĭ aĭ oraşelorŭ moldovene şi muntene, aduşĭ de către Negru-vodă şi de către Dragoşŭ din Ungaria şi din Transilvania, intr'adinsŭ pentru ca Româniĭ să se pótă ocupa numaĭ cu tréba ostăşéscă, locuindŭ pe câmpie şi prin sate, unde formaŭ cete de arcaşĭ şi de călăraşĭ, gata în totŭ momentulŭ a sbârnăi săgétta şi a da pintenĭ caluluĭ (1).

Cu alte cuvinte, majoritatea poporaţiuniĭ române urbane din secolulŭ XIV arŭ fi fostŭ catolică, ceea ce ne esplică óre-cum facilitatea, cu care chĭar uniĭ principĭ românĭ din acea epocă se indemnaseră a imbrăţişa ritulŭ occidentalŭ, ĭar maĭ cu sémă Laţco-vodă din Moldova şi Alessandru Basarabŭ din Muntenia, ambiĭ cam de pe la annulŭ 1350 (2).

(1) *Dunin-Borkowski, Pisma* (Opere); Lwów, 1856, t. 1, p. 239—274. — *Archiva istorică a României*, t. 1, part. 1, p. 167-168.

(2) *Şincaĭu*, t. 1, p. 338 -339. — *Theiner*, *Monumenta Hungariae*, t. 1, p. 691.

Noĭ inse, lăssândŭ cu totulŭ la o parte faptele deja cunoscute din istoricii precedinţĭ, maĭ alesŭ din Sulzer, din Benkö şi din Engel, ne vomŭ mărgini a atrage aci atenţiunea numaĭ asupra unuĭ actŭ, conservatŭ în originalulŭ lătinescŭ în Archivulŭ Capitoluluĭ din Alba-Julia şi pe care nu l'a citatŭ pône acùm, din întêmplare, nicĭ unulŭ din înaintaşiĭ nostri.

Documentulŭ se începe aşa:

« Vladislavŭ, cu graţia luĭ Dumneḑeŭ şi a Regeluĭ Ungarieĭ, dom-
« nulŭ Ţerreĭ-Românescĭ, banulŭ Severinuluĭ şi ducele de Făgăraşŭ,
« anunciămŭ mila şi favórea nóstră tuturorŭ credincioşilorŭ noştri
« cetăţenĭ, indigenĭ şi coloniştĭ de orĭ-ce naţiune séŭ limbă, din tótă
« intinderea Statuluĭ nostru, orĭ-şi-căţĭ vorŭ fi profesândŭ ritulŭ şi
« învĕţătura Sânteĭ Biserice Romane. »

Apoĭ principele constată şi recunósce vechĭulŭ dreptŭ alŭ episcopieĭ catolice din Ardélŭ de a avé totŭ-d'a-una cu reşedinţă în Ţéra Românéscă câte unŭ episcopŭ suffraganeŭ, adecă dependinte dela ea, dupre cum îlŭ avusese deja sub părintele luĭ Vladislavŭ-vodă şi sub ceĭ-l'alţĭ predecesorĭ aĭ seĭ.

In fine, documentulŭ se încheĭe în următorulŭ modŭ:

« Aşa dară noĭ poruncimŭ cu asprime tuturorŭ castelanilorŭ, co-
« miţilorŭ, judecilorŭ şi celorŭ-l'alţĭ oficialĭ aĭ nostri, ca să nu cu-
« teḑe pricinui, atâtŭ ḑisuluĭ episcopŭ sufraganeŭ alŭ episcopuluĭ
« de Transilvania, precum şi ómenilorŭ din cortegiulŭ seŭ, nicĭ o pe-
« decă, supĕrare séŭ turburare, ci din contra să'lŭ susţină prin totŭ
« felĭulŭ de favorĭ şi de adjutóre oportune, dupre cum este plăcerea
« nóstră; datu-s'a în Argeşŭ, în serbătórea Vergineĭ şi Martireĭ
« Caterina, anulŭ Mântuiriĭ 1369 » (1).

In faţa acestuĭ actŭ de inaltă toleranţă religiósă, noĭ întrebămŭ, óre ce speciă de valóre maĭ póte avé teoria cea nouă a ḑiaruluĭ Trompeta Carpaţilorŭ, cumcă catoliciĭ n'arŭ fi possedatŭ nicĭ o dată dreptulŭ de a avé unŭ episcopŭ alŭ lorŭ în Ţéra-Românéscă?

Acéstă aserţiune e cu atâtŭ maĭ cĭudată, cu câtŭ autorulŭ seŭ, devenitŭ actualmente extra-gelosŭ pentru esclusivismulŭ pravoslav-

(1) *Battyanyi*, *Leges ecclesiasticae Hungariae*; Claudiopoli, 1827; t. 3, p. 217.

nicŭ, a fostŭ tocmaĭ dumnéluĭ acela, din péna căruĭa eşise cu căţĭ-va anĭ maĭ 'nainte următórea anatemă rimată contra ortodoxieĭ :

« Frumósă'ţĭ e natura, o bellă Românĭă!
« Avută şi intinsă e vesela'ţĭ câmpiă,
« De Dunăre udată, umbrită de Carpaţĭ.
« De ţĭ-arŭ fi datŭ norocŭlŭ cătŭ aĭ de la natură,
« De n'aĭ fi fostŭ trădată de bruta impostură :
« Corcligionariĭ, ce aĭ privitŭ de fraţĭ. . .
« Aĭ fi maĭ onorată, ca nă surorŭ maĭ mare,
« De rudele'ţĭ d'aprópe, ce te nesocotescŭ!
« Printr'nă fatalitate, fuseşĭ greşită tare
« De te rupseşĭ de Roma. O, ritulŭ celŭ grecescŭ! . .
« Acésta'ţĭ este culpa de n'afli măngăere'
« In sinulŭ cascĭ tolle, în care cu plăcere etc. » (1)

§ 2

SECOLULŬ XV.

Nicĭ unŭ principe românŭ nu s'a arĕtatŭ vre-nă dată maĭ rĕvnitorŭ pentru prosperitatea bisericeĭ ortodose, decum cronicele şi documentele ni represintă anume pe domnulŭ moldovenescŭ Alesandru celŭ Bunŭ, alŭ căruĭa regimŭ împle maĭ tótă prima jumĕtate a seculuĭ XV, formândŭ unŭ lungŭ intervalŭ de pace esterióră şi de organisaţiune internă, adecă nă adeverată anomaliă în sînulŭ uneĭ totalităţĭ pline de neastĕmpĕrŭ, de lupte, de furtună, de amestecătură.

Cronica luĭ Urechiă descrie pe largŭ activitatea cea eclesiastică a acestuĭ principe înţeleptŭ şi devotŭ :

«Făcut'a douĕ monastirĭ marĭ în Moldova, Bistriţa şi Moldoviţa, «şi le-a înzestratŭ cu multe sate şi cu veciniĭ şi cu heleştee şi cu «vestminte scumpe şi cu odóre.

«Şi dacă s'a veḑutŭ luminatŭ în ciustea domnieĭ, în doĭ anĭ aĭ «domnieĭ séle, fiindŭ maĭ întregŭ şi maĭ cu minte decâtŭ ceĭ trecuţĭ «înaintea domnieĭ luĭ, şi multe nevoindŭ spre cele de folosŭ suflе«tuluĭ seŭ, adus'a cu mare cheltuială din ţéră păgână sfintele móşte «a mareluĭ mucenicŭ Ioanŭ Noviĭ şi le-a pusŭ întru a sea vestită

(1) *Bolliacŭ, Odă la România.*

«cetate, ce este la orașulŭ Suceveĭ, cu mare cinste și pohvală (laudă), «de ferirea domnieĭ séle și de paza scaunuluĭ seŭ.

«Și âutêia dată a trimisŭ la Patriarhulŭ de la Resăritŭ de a luatŭ «blagoslovenia și a făcutŭ mitropolitŭ și ĭ-a datŭ scaunŭ uă sântă mo- «nastire în orașulŭ Suceveĭ să fiă mitropoliă, lôngă curtea domnéscă, «dându'ĭ multe sate și ocine (moșie) să fiă de poslușaniă (ascultare) «sânteĭ mitropolie; dat'a și uă sémă de ținuturĭ în eparchia mitro- «polituluĭ, făcêndu'lŭ epitropŭ legiĭ.

«Maĭ făcut'a și alŭ duoilea episcopŭ, după mitropolitŭ, la sânta «monastire în orașŭ în Romanŭ, și'ĭ dete eparchiă uă parte de ținu- «turĭ pe sub munte în josŭ.

«Maĭ făcut'a și alŭ treilea episcopŭ la monastirea Rădăuțŭ, și e- «parchiă ĭ-a datŭ ținuturile din țéra de susŭ despre țéra leșéscă.

«Dacă a așezatŭ vlădiciĭ, le-a făcutŭ cinste mare, că le-a pusŭ «scaunele de aŭ șezutŭ din drépta Domnuluĭ, maĭ susŭ, adecă maĭ «aprópe de Domnŭ, decâtŭ toțĭ sfetniciĭ.» (1)

Eĭ bine, tocmaĭ acestŭ principe atâtŭ de pravoslavnicŭ, acestŭ a- micŭ alŭ patriarculuĭ constantinopolitanŭ, acestŭ amatorŭ de móște, acestŭ fundatorŭ de monastirĭ și de episcopate, a fostŭ totŭ-d'uă-dată unŭ protectorŭ declaratŭ alŭ catolicismuluĭ, pe care îlŭ profesa în tótă libertatea soția sea, fiĭca unuĭ magnatŭ maghiarŭ din Transil- vania.

Âncă în anulŭ 1646 se afla în biserica catolică de la Baia uă an- tică inscripțiune latină, pe care a copiat'o atuncĭ călătorulŭ Marco Bandini în interesanta'ĭ relațiune inedită despre starea papismuluĭ în Moldova, și care sună în traducere așa:

« Acestŭ templu în onórea Pré-ferititeĭ Fecĭóre Maria s'a edificatŭ « în anulŭ 1410 de către Ilustrisimulŭ Principe Alesandru-voda; a « căruĭa consórtă de píósă memoriă Margareta zace aci sub baptiste- « riŭ, odihnéscă-se în viéța cea eternă pônĕ la Resurecțiune, a- « minŭ.» (2)

Să trecemŭ acum în Țéra Românéscă, unde domnĭa Vladŭ-Vodă poreclitŭ Draculŭ, tatălŭ faĭmosuluĭ Țepeșŭ, nu maĭ puçinŭ cunos- cutŭ decâtŭ fiĭu-seŭ prin uă energiă de ferŭ în administrațiunea in-

(1) *Letopis*, t. 1, p. 103, 104.
(2) *Kemény, Ueber das Bisthum zu Bakov*; în *Kurz, Magazin*; t. 2, p. 15.

terióră a Statului şi prin uă vitejiă eroică în foculŭ uneĭ bătălie, încâtŭ uă poemă germană contimpurénă despre espediţiunea de la Varna mărturisesce, că puternicul Sultanŭ Amuratŭ nu se temea de nimenĭ, ca de « Trakle gross waida van Walachei. » (1)

In archivulŭ monastiriĭ franciscanilorŭ din Clujŭ se păstréză următorulŭ actŭ, descoperitŭ de către reposatulŭ comite Iosif Kemény, şi pe care noĭ nu credemŭ de prisosŭ de a'lŭ traduce aci în întregulŭ seŭ:

« Ion Vlad, cu graţia luĭ Dumneḑeŭ domnulŭ Ţereĭ Românescĭ şi « ducele ţerelorŭ de Amlaşŭ şi de Făgăraşŭ, facemŭ atenţĭ prin acéstă « scrisóre pe toţĭ, cine o va vedé, ceĭ de façă şi ceĭ viitorĭ, cum-că ïată « Serenisimulŭ Domnŭ Sigismundŭ, cu graţia luĭ Dumneḑeŭ regele « Romanilorŭ, Ungarieĭ etc. suzeranulŭ nostru, la a căruïa curte ne « aflămŭ acum din causa unorŭ afacerĭ fórte grave, avêndŭ a tri- « mite uă sémă de venerabilĭ şi religioşĭ fraţĭ din ordinea minoriţi- « lorŭ în părţile Ţereĭ Românescĭ, lipsite actualmente cu totulŭ de « mângâerea spirituală a sânteĭ biserice Romane; aşa dară, pentru « ca aceĭ fraţĭ să pótă avé din parte-ne totŭ felulŭ de ajutorŭ, de « protecţiune şi de favóre, ordonămŭ şi recomandămŭ cu stăruinţă, « sub pedépsa celeĭ maĭ aspre nemulţumirĭ a nóstre la casŭ de orĭ-ce « abatere, tuturorŭ şi fie-căruïa din locuitoriĭ Ţereĭ Românescĭ, fie « călugĕrĭ, fie boerĭ, fie de orĭ-ce demnitate, condiţiune, statŭ saŭ or- « dine, întru cătŭ sunt supuşĭ jurisdicţiuniĭ nóstre, ca să fie datorĭ a « acorda acelorŭ fraţĭ tótă cinstea cuvenită preoţilorŭ românescĭ, « lăsându'ĭ a lucra şi a veghia la propagarea şi la conservarea cre- « dinţeĭ ortodoxe dupre propriulŭ lorŭ ritŭ, îngăduindu-le libera in- « trare şi libera şedere, fără a'ĭ turbura, fără a'ĭ supera şi fără a'ĭ « vătĕma câtu-şĭ de puçinŭ în mergere şi în întórcere, fiindŭ la miḑ- « locŭ autoritatea şi testimoniulŭ acesteĭ scrisorĭ a nóstre; pe care « amŭ ordonatŭ a o redacta marele nostru vornicŭ, espediăndŭ totŭ- « de-uă-dată, pentru uă maĭ mare siguranţă, noĭ înşi-ne unŭ dupli- « catŭ scrisŭ în limba diplomatică a Ţereĭ Românescĭ. Datŭ în Nü- « remberg, în părţile Germanieĭ, a luĭ Februariŭ în 8 ḑile, anulŭ « 1431 » (2).

(1) *Karajan, Gedichte Beheim's*; în *Quellen und Forschungen zur vaterl. Geschichte*; Wien, 1849, vers. 732—742.
(2) *Kurz, Magazin*; t. 2, p. 45.

Cată se observămŭ în trécătŭ, că tocmaĭ în timpulŭ petreceriĭ luĭ Vlad Draculŭ la Nüremberg, de unde eliberase crisovulŭ de maĭ susŭ, imperatulŭ Sigismundŭ, despre care noĭ vorbirămŭ deja în capitolulŭ precedinte, se ocupa cu organisarea uneĭ imense persecuţiunĭ sistematice contra secteĭ hussiţilorŭ : astŭ-felŭ se aflaŭ acolo façă în façă, unulŭ lôngă altulŭ, unŭ monarcŭ de prima ordine dândŭ esemplulŭ netoleranţeĭ religióse celeĭ maĭ înverşunate, şi unŭ micŭ principe românescŭ, ce nu se sfiea a declara în gura mare, că tóte confesiunile crestine sunt de uă potrivă « ortodoxe, » fie-care din puntulŭ de vedere alŭ propriuluĭ seŭ ritŭ.

Alesandru celŭ Bunŭ clădindŭ templurĭ catolice alăturea cu biserice române şi Vlad Draculŭ recunoscêndŭ preuţilorŭ papistaşĭ absolutamente aceleaşĭ drepturĭ şi aceĭaşĭ consideraţiune, de carĭ se bucura clerulŭ nostru naţionalŭ; ne scutescŭ de trebuinţa de a maĭ enumera aci uă mulţime de alte probe de estrema toleranţă religiósă a Românilorŭ în privinţa rituluĭ occidentalŭ în totŭ cursulŭ seculuĭ XV; cu atâtŭ maĭ alesŭ, că dintre toţĭ ceĭ-l-alţĭ principĭ anteriorĭ şi posteriorĭ din acea epocă, nicĭ unulŭ n'a fostŭ maĭ pravoslavnicŭ de câtŭ Alesandru celŭ Bunŭ, nicĭ unulŭ n'a fostŭ maĭ crudŭ de câtŭ Vlad Draculŭ, nicĭ unulŭ prin urmare nu putea fi maĭ dispusŭ pentru nisce acte de fanatismŭ şi de gónă. . . .

§ 3

SECOLULŬ XVI.

Numele luĭ Négoe-vodă este totŭ atâtŭ de poporarŭ, totŭ atâtŭ de simpaticŭ, totŭ atâtŭ de eternŭ în memoria Românilorŭ, ca şi suvenirea luĭ Mircea séŭ a luĭ Stefanŭ, a luĭ Alesandru celŭ Bunŭ séŭ a luĭ Mihaiŭ Vitézulŭ, deşi acestŭ principe n'a domnitŭ nicĭ măcarŭ ḑece anĭ şi n'a câscigatŭ nicĭ măcarŭ uă singură bătăliă.

Amicŭ cu tóte puterile învecinate, iubitŭ de către poporulŭ seŭ, fericitŭ în sînulŭ familieĭ sale, trăindŭ în pace chiarŭ cu turbulenta şi ambiţiósa boerime, elŭ n'a cugetatŭ, în totŭ intervalulŭ regimuluĭ seŭ, de la 1512 pônĕ la 1521, de câtŭ numaĭ la înflorirea bisericeĭ

române, pe care o considera totŭ-d'a-una, maĭ multŭ póte decum arŭ fi fostŭ de cuviinţă, ca uă parte integrantă din eclesia ecumenică orientală.

Tótă viéţa luĭ Négoe-vodă se reduce, maĭ multŭ séŭ maĭ puţinŭ, la următórea seriă de fapte evlavióse, dintre carĭ numaĭ uă jumĕtate arŭ fi fostŭ suficiinte spre a fi pututŭ procura unuĭ rege francesŭ séŭ germanŭ splendórea canonisaţiuniĭ:

1. D'abia urcatŭ pe tronŭ, îndată să grăbi a scóte uă frumósă ediţiune a Evangeliuluĭ, esecutată cu unŭ luxŭ, ce arŭ face onóre chĭarŭ arteĭ tipografice de astădĭ (1).

2. Edificâ superba biserică de la Argeşŭ, gloria architectonică a Românieĭ, séŭ maĭ bine ḑicêndŭ, unulŭ din monumentele cele maĭ strălucite ale architectureĭ eclesiastice orientale în genere.

3. Scrise în limba română uă seriă de tractate de filosofia morală, conservate într'unŭ codice din seculul XVII în biblioteca naţională din Bucurescĭ, şi în carĭ la totŭ pasulŭ, cu cale séŭ fără cale, transpiră profunda preocupaţiune teologică.

4. Fusese amiculŭ personalŭ celŭ maĭ intimu alŭ patriarculuĭ constantinopolitanŭ Sântulŭ Nifonŭ, care 'lŭ numĭa cu efusiune «fiiŭ alŭ seŭ sufletescŭ» : πνευματικὸν τέκνον (2).

5. Nemulţămindu-se de a înzestra cu bogate darurĭ monastirile române din Muntenia, întinse bine-facerile séle chiarŭ asupra sântelorŭ locaşurĭ din Moldóva (3).

6. Ferindu-se de alianţă cu uă principésă neortodoxă, luâ de femeiă pe Despina Miliţa, fiĭca Despotuluĭ serbescŭ Lazărŭ Georgeviciŭ.

7. Cheltui milióne pentru susţinerea aprópe a tuturorŭ monastirilorŭ grece din muntele Atosŭ, din Constantinopole, din Sinae, din Ierusalimŭ, etc., încâtŭ cronicarulŭ contimpurénŭ esclamă cu emfasă, încurcândŭ şi desnaturândŭ uă mulţime de numĭ proprie: «să ḑicemŭ «de'mpreună, tóte câte sunt în Europa, în Tracia, în Ellada, în A- «cheia, în Ilericŭ, în Cambania, în Elispodŭ, în Misia, în Macedonia, «în Tetulia, în Sermia, în Lugdunia, în Peflagonia, în Dalmaţia, şi

(1) *Odobescu*, in *Revista Română*, t. 1, p. 816.
(2) *Engel*, t. 1, p. 198.
(3) *Wickenhauser*, *Moldowa oder Beitrage zu einem Urkundenbuche*; Wien, 1862, t. 1, p. 77.

«în tóte laturile, de la resăritŭ pônĕ la apusŭ şi de la méḑă-ḑi pônĕ «la méḑă-nópte, tóte sfintele biserice le hrănia, şi multă milă pre«tutindene da, şi maĭ vêrtosŭ pe ceĭ ce se străina prin pustie, şi prin «peştere, şi prin schiturĭ, fără de nicĭ uă scumpete hrăuia» (1).

Şi totuşĭ, orĭ-câtŭ de devotatŭ rituluĭ ortodoxŭ, Négoe-vodă nu era nicĭ de cum fanaticŭ séŭ bigotŭ, după cum se vede forţatŭ a o mărturi însuşĭ cronicarulŭ în cestiune, adăugândŭ îndată după pasagiulŭ de maĭ susŭ următórele caracteristice cuvinte: « şi nu numaĭ « creştinilorŭ fu bunŭ, ci şi păgânilorŭ.»

Pe noĭ însă, în casulŭ de faţă, lăsândŭ la uă parte tóte cele-l-alte religiunĭ, ne interesézä rolulŭ acestuĭ principe, în adeverŭ evangelicŭ, esclusivamente în privinţa catolicismuluĭ.

In 1519, şeḑêndŭ în scaunulŭ apostolicŭ ilustrulŭ Papa Leone X, pe care nu putea să nu'lŭ respecte nicĭ chiarŭ însuşĭ Luther, unŭ ambasadorŭ românescŭ fu anunciatŭ la curtea Romeĭ, presintându-se în numele ambilorŭ principĭ, ce domnĭaŭ atuncĭ în ţerele nóstre, Négoiă-vodă din Muntenia şi Ştefanŭ celŭ Tenĕrŭ din Moldova.

Scopulŭ ambasadeĭ era rugămintea de a fi inclusă România de-'mpreună cu tóte cele-l-alte Staturĭ creştine la eventualitatea uneĭ alianţe comune contra Otomanilorŭ; însă particularitatea, ce ni se pare a fi maĭ remarcabilă în acéstă ocasiune, este că pré-ortodoxulŭ suveranŭ alŭ Ţéreĭ Româneścĭ, deşi amicŭ alŭ luĭ Nifonŭ şi alŭ Grecilorŭ, totu-şĭ nu uĭta de a cere benedicţiunea papală nu numaĭ pentru propria sea persónă, ceea ce s'arŭ putea socoti ca unŭ termenŭ de politeţă, ci încă pentru ambiĭ seĭ fiĭ, pe carĭ îĭ citézä anume, érŭ capulŭ catolicismuluĭ îĭ respunde: « te, fili Bassaraba, et dilectos fi« lios Theodosium et Petrum filios et descendentes tuos etc. » (2)

Dar proba cea maĭ elocinte despre absoluta libertate a cultuluĭ catolicŭ în România în secolulŭ XVI, se coprinde maĭ cu sémă în istoria luĭ Bartolomeo Brutti, unŭ personagiŭ d'abia cunoscutŭ pônĕ acum autorilorŭ noştri, de şi viaţa luĭ abundă în tóte elementele, din carĭ se compune în genere uă celebritate politică.

Albanesŭ de origină, eşitŭ din aceiaşĭ familiă cu marele vizirŭ Sinan-paşa, Brutti îmbrăţişase de june cariera diplomatică, servindŭ

(1) *Archiva istorică a României*, t. 1, part. 1, p. 147.
(2) *Theiner*, *Monumenta Slavorum*, t. 1, p. 571.

d'ântêiŭ Veneţianilorŭ (1) şi apoĭ Spaniolilorŭ în negoţiaţiunile lorŭ la Constantinopole, unde le era de uă imensă utilitate nu numaĭ prin fineţa spirituluĭ seŭ, ci incă prin cunoscinţa limbeĭ turce şi prin legăture personale cu maĭ mulţĭ demnitarĭ aĭ imperiuluĭ otomanŭ.

In 1580, intr'unŭ raportŭ oficialŭ alŭ ambasadoruluĭ francesŭ în Turcia De Germigny către regele Enricŭ III, ne întîmpină de uă dată următorulŭ detaliŭ biograficŭ:

« Brutti, ce fusese întrebuinţatŭ d'impreună cu Don-Marillano, « ambasadorulŭ regeluĭ Filipŭ II., la împăcarea Spanieĭ cu Pórta « Otomană, apoĭ arestatŭ în Lezina pentru nesce prepusurĭ, de aci eli- « beratŭ după mórtea viziruluĭ Mehmed-paşa, miĝlocise restituirea « actualuluĭ Domnŭ alŭ Moldoveĭ şi, mergêndŭ acum de curêndŭ în « acea ţéră, primi acolo o resplată strălucită: ĝisulŭ principe îlŭ « făcu capŭ peste călărime şi pedestrime, îĭ dărui venitulŭ uneĭ vame « în valórea anuală de 3000 galbenĭ, şi'ĭ maĭ hărăzi pe de asupra « tótă averea, remasă după unŭ boerŭ, ce fusese esecutatŭ pentru « uă crimă...... » (2).

Étă dară aventurariulŭ nostru semi-albanesŭ, semi-veneţianŭ, semi-spaniolŭ, stabilitŭ în Moldova, la curtea luĭ vodă Petru celŭ Schiopŭ, asupra căruia esercita, firesce, tótă influinţa unuĭ vechiŭ bine-făcătorŭ şi totŭ prestigiulŭ unuĭ omŭ deprinsŭ a învêrti lucrurile.

Brutti era catolicŭ declaratŭ, şi totu-şĭ nimene în tótă Moldova, unde poporulŭ nu se prea temea de Petru celŭ Schiopŭ, éră boeriĭ îşĭ jucaŭ pe degete după placŭ şi după voe pe acestŭ principe móle şi speriosŭ, n'a protestatŭ contra numiriĭ unuĭ papistaşŭ la una din cele maĭ principale demnităţĭ ale ţereĭ, fără a maĭ vorbi despre cele-l-alte beneficie materiale, enumerate în raportulŭ de maĭ susŭ alŭ ambasadoruluĭ francesŭ.

In adevĕrŭ, cumcă catoliciĭ eraŭ legalminte admisibilĭ la tóte funcţiunile Statuluĭ, pônĕ ce regimulŭ fanarioţilorŭ n'a întrodusŭ principiulŭ neromânescŭ alŭ esclusivismuluĭ ortodoxŭ; dovadă este, că unŭ mare numerŭ din generaliĭ luĭ Mihaiŭ celŭ Vitézŭ aŭ fostŭ Ungurĭ, éră succesorulŭ seŭ, Radulŭ vodă Şerbanŭ, principe maĭ puçinŭ

(1) *Bulengeri Historia sui temporis*; Lugduni, 1619, p. 283. — *Mauroceni, Historia Veneta*, Venetiis, 1623, in-fol., lib. XIV, an. 1591.
(2) *Charrière, Négotiations dans le Levant*; t. 3, p. 913, nota.

ambiţiosŭ, dar nu maĭ puçinŭ bravŭ, dede tótă armata română în mânele unuĭ Italianŭ de la Cremona, contele Atillio Vimercati: « General Sergente Maggior del principe Radulo » (1).

Insă Brutti nu se mulţămĭa de a figura elŭ însuşĭ în divanulŭ celŭ pravoslavnicŭ alŭ Moldoveĭ, ci concepu vastulŭ planŭ de a întórce tótă România spre catolicismŭ, îndemnăndŭ cu acestŭ scopŭ pe Petru celŭ Schiopŭ de a invita în ţéră vr'uă căţĭ-va predicatorĭ jesuiţĭ, pe carĭ, negreşitŭ, înaltulŭ clerŭ din Polonia, fórte interesatŭ într'uă asemenea conversiune, s'a grăbitŭ a'ĭ trimite la cea d'ântêiŭ cerere.

Tóte piesele, relative la acéstă mare afacere, sunt publicate în preţiósa colecţiune a luĭ Theiner.

In corespondinţa sea cu nunţiulŭ papalŭ Anibalŭ di Capua, Brutti se întituléză: « Gran Camarier di Moldavia et Capitano di Lapusna », éră Petru celŭ Schiopŭ îlŭ numesce şi maĭ pomposŭ: « magnus « aulae nostrae magister ».

In Moldova se numera atuncĭ ca la 15,000 de catolicĭ, în cea maĭ mare parte Saşĭ şi Ungurĭ.

Bisericele lorŭ posedaŭ în linisce case, moşie, veniturĭ destulŭ de însemnate, precum, de esemplu, acea de la Cotnarŭ avea anualmente peste 500 galbenĭ.... (2).

Incercarea jesuiţilorŭ nu reuşi, de şi nimenĭ nu s'a gănditŭ măcarŭ de a'ĭ persecuta cătu-şĭ de puçinŭ, ci s'aŭ retrasŭ eĭ ênşiĭ de bună voe, vĕḑêndŭ cu mirare şi cu nemulţămire unŭ poporŭ estraordinarŭ, asupra căruĭa teologia nu producea nicĭ uă impresiune, încătŭ tótă abilitatea şi tótă retorica fiilorŭ luĭ Ignaţiŭ de Loyola se isbĭa în zădarŭ contra stânceĭ de granitŭ a indiferentismuluĭ.

Brutti însă remase mare şi tare în totŭ cursulŭ domnieĭ luĭ Petru celŭ Schiopŭ, maĭ cu sémă de cândŭ unŭ vĕrŭ alŭ seŭ, anume Sinan-paşă, ajunse la culmea puteriĭ pe lîngă Pórta Otomană.

In 1591, peste unŭ-spre-ḑece anĭ după sosirea acestuĭ veneticŭ în Moldova, noulŭ principe Aronŭ-vodă, numitŭ în loculŭ luĭ Petru celŭ Schiopŭ, porunci armaşilorŭ ca să înneçe pe Brutti în Nistru.

Acéstă oribilă mórte fost'a ea uă pedépsă pentru criminalele séle

(1) *Spontoni, Historia de la Transilvania;* Veneţia, 1638, p. 208, 233. — Cf. *Bethlen, De rebus Transilvanicis*, ed. 2, t. 5, p. 392.
(2) *Theiner, Monumenta Poloniae;* t. 3, p. 5, şi altele.

uneltirĭ contra bisericeĭ ortodoxe? avut'a ea óre în vedere cestiunea catolicismuluĭ? perit'a óre nenorocitulŭ diplomatŭ din causa confesiuniĭ séle?....

Nu!

Religiunea n'a jucatŭ nicĭ celŭ maĭ micŭ rolŭ în acéstă catastrofă.

Unŭ cronicarŭ polonŭ contimpurénŭ, catolicŭ elŭ însu-şĭ, constată fórte limpede motivulŭ faptuluĭ.

Brutti fiindŭ milionarŭ, împrumutase nesce banĭ luĭ Aronŭ-vodă încă maĭ 'nainte de a ajunge acesta la domniă.

Principele preferi acum maĭ bine a îneca pe creditorulŭ seŭ, de câtŭ a'ĭ plăti datoria.

Étă totulŭ..... (1).

§ 4

SECOLULŬ XVIII.

Tragica mórte a luĭ Mihaiŭ celŭ Vitézŭ semnaléză pentru Românĭ începutul secoluluĭ XVII, uă epocă de tristă transiţiune între timpiĭ anteriorĭ de gloriă naţională şi între ruşinosulŭ periodŭ posteriorŭ de apesare fanariotică.

Amarŭ plângeaŭ străbuniĭ nostri perirea erouluĭ de la Călugĕrenĭ, a căruia viéţă, să se maĭ fi prelungitŭ incă puçinŭ-puçinŭ, ne-arŭ fi scutitŭ de döuĭ secolĭ şi jumetate de suferinţe, realisândŭ de pe atuncĭ regatulŭ Dacieĭ luĭ Traianŭ.

Nu credemŭ însă, ca Româniĭ ceĭ ortodoxĭ să fi jelitŭ cu uă durere maĭ profundă catastrofa vitézuluĭ Mihaiŭ, decum aŭ jelit'o papistaşiĭ din Ţéra Românéscă.

In biserica catolică de la Têrgovisce se conserva uă mică cronică monastică manuscrisă, pe care ne-a comunicat'o în copiă d. profesorŭ Aronŭ Craĭnicŭ, şi unde, sub anulŭ 1601, după asasinatulŭ luĭ Mihaiŭ celŭ Vitézŭ la Turda, ne intempină următórea frumósă esclamaţiune:

« Vaĭ! acelŭ Mihaiŭ-vodă peri pré curândŭ! Elŭ fusese unŭ pro-
« tectorŭ alŭ nostru, făcêndŭ să reînfloréscă acéstă biserică deja în

(1) *Bielski, Kronika polska od 1587 do 1598;* Warszawa, 1851, p. 164.

« treĭ rândurĭ ruinată, şi étă de ce noĭ estragemŭ pentru memoriă
« din cronica românéscă istoria resbelelorŭ séle » (1).

După acestŭ elocinte esemplu de toleranţa religiósă a Românilorŭ din Muntenia în privinţa catolicismuluĭ la începutulŭ seculuiĭ XVII, s'o maĭ vedemŭ acum pe la sfĕrşitulŭ seŭ, utilisândŭ aceiaşĭ cronicuţă papistaşă de la Têrgovişte, în care aflâmŭ următórele:

« In anulŭ 1679, domnulŭ Constantinŭ Şerbanŭ din familia Can-
« tacuzenilorŭ ne hărăzi maĭ multe proprietăţĭ şi se pregătia chiarŭ
« a edifica templulŭ, dacă după ḑece anĭ de domniă nu l'arŭ fi sur-
« prinsŭ mórtea ».

« In 1689 domnulŭ Constantinŭ Brancovénŭ realisă gândulŭ pre-
« decesoruluĭ seŭ, restaurândŭ biserica şi turnulŭ, şi hărăzindu-ne
« doue clopote şi alte bunurĭ » (2).

Cată să nu uitămŭ, că ambiĭ aceştĭ principĭ, atâtŭ Constantinŭ Şerbanŭ precum şi vestitulŭ Brancovénŭ, aŭ fostŭ fórte devotaţĭ eclesieĭ orientale, pentru care ultimulŭ a şi suferitŭ maĭ apoĭ cu tótă familia sea martirulŭ celŭ maĭ oribilŭ din mânele Turculuĭ, ceea ce ridică, negreşitŭ, cu atâtŭ maĭ susŭ generositatea purtăriĭ lorŭ în respectulŭ catolicismuluĭ.

Trecêndŭ acum la Moldova, ne-arŭ fi de adjunsŭ de a cita aci următórele doue documente:

1. Unŭ crisovŭ de la Duca-vodă din 1665, Iuliŭ 7, în care ḑice:

« Dat'am cartea domnieĭ mele rugătoruluĭ nostru archiepiscopuluĭ
« de la episcopia cea unguréscă din têrgŭ din Bacăŭ, să fie tarĭ şi
« puternicĭ cu cartea domnieĭ mele a căuta şi a ţiné în ţéra domnieĭ
« mele, după obiceiulŭ lorŭ, pe toţĭ Unguriĭ şi Saşiĭ, carĭ sunt pa-
« pistaşĭ de lege, de cuscriă, şi de cununiă, şi de sânge amestecatŭ,
« carĭ se vorŭ aduna rudă bărbatŭ cu femeiă; şi deşugubină (glóbă
« pentru crime capitale) să nu aĭbă trébă şugubinariĭ, cu Unguriĭ nicĭ
« cu Saşiĭ, ci să aĭbă trébă numaĭ episcopulŭ ce maĭ susŭ scriemŭ,
« şi de alte adetiurĭ (obligaţiunĭ consuetudinare) după cum scrie
« obiceiulŭ lorŭ de vécŭ, pre uniĭ ca aceĭa se aĭbă a'ĭ judeca şi a'ĭ
« globi şi a'ĭ certa (pedepsi), carele după vina sea, cum este obicina
« (datina) lorŭ. . . . »

(1) In *Archiva istorică* t. 1, partea 2, p. 48.
(2) Ibid., p. 53.

2. Unŭ crisovŭ de la Antoniŭ Rosetti, din 1675, Decembre 14, care sună aşa:

« La toţĭ slujitoriĭ.... pentru rugătorulŭ nostru Ión Zambateiŭ « Burcuţă, episcopulŭ unguerescŭ de la episcopia unguréscă din têr- « gulŭ Bacăuluĭ şi pentru toţĭ preuţiĭ seĭ şi ţircovniciĭ, cariĭ sunt « din clirosulŭ bisericeĭ lorŭ..... ca să aveţĭ a'ĭ lăsa în pace de dajde, « de zloţĭ, de leĭ, de talerĭ, de orţĭ, de sulgiŭ, de ilişŭ, de untŭ, de « miere, de sêŭ, de pieĭ, de carre, de joldŭ, de podvódă, de caĭ de « olacŭ, de desetină de stupĭ, de goştină de mascurĭ şi de oĭ..... şi tu, « şoltuză (primarŭ) şi cu pârgarĭ (municipalĭ) de acolo din têrgulŭ « Bacăuluĭ, întru nemicŭ să nu'ĭ învĕluiţĭ şi să nu'ĭ amestecaţĭ cu « têrgulŭ, precum aŭ cărţĭ de miluire şi de la alţĭ Domnĭ... şi voĭ, « pârcălabĭ (prefecţĭ) de la acelŭ ţinutŭ, să nu vĕ amestecaţĭ în ju- « deţele lorŭ.... fără cătŭ ce vorŭ fi greşelĭ marĭ de furtişagurĭ, să « aveţĭ atuncĭ trébă a le cerca..... » (1).

Prin urmare, ca şi în timpiĭ precedinţĭ, catolicismulŭ se bucura în Moldova şi în Ţéra Românéscă, în totŭ cursulŭ seculuĭ XVII, nu numaĭ de libertatea religiósă cea maĭ absolută, ci incă de maĭ multe privilegie esceptionale, precum, bună óră, de uă jurisdicţiune canonică independinte, de unele imunităţĭ fiscale, şi de alte prerogative, pe carĭ nu póte să le acórde astă-ḑĭ nicĭ chiarŭ legislaţiunea Statelorŭ din Occidinte.

Şi să nu'şĭ închipuéscă cine-va, cum-că uă asemene estraordinariă toleranţă naţională arŭ fi avutŭ dreptŭ organŭ numaĭ autorităţile civile ale ţerelorŭ nóstre.

Nu!

Clerulŭ românescŭ era totŭ-d'a-una în acéstă privinţă nu maĭ puçinŭ liberalŭ de cătŭ poporulŭ, de cătŭ boeriĭ, de cătŭ principiĭ.

Astŭ-felŭ în a doua jumĕtate a seculuĭ XVII, maĭ mulţĭ catolicĭ din Moldova îmbrăţişândŭ din diferite împregiurărĭ religiunea ortodoxă, vicariulŭ papalŭ se adresă personalmente către celebrulŭ Mitropolitŭ Dosofteiŭ, celŭ maĭ ilustru părinte alŭ bisericeĭ române, şi către ceĭ-alţĭ patru episcopĭ diocesanĭ, carĭ toţĭ l'aŭ priimitŭ cu cea maĭ mare afabilitate, eliberându'ĭ îndată unŭ actŭ, în puterea căruia era permisŭ tuturorŭ catolicilorŭ, ce trecuseră deja la ortodoxiă, de

(1) Veḑĭ ambele documente în *Fóia pentru minte,* 1845, p. 25 şi 37.

a se reîntórce la ritulŭ lorŭ primitivŭ, fără nicĭ uă temere din partea administraţiuniĭ laice şi eclesiastice a ţereĭ.

Étă înseşĭ cuvintele archiepiscopuluĭ catolicŭ Petru Parchevich din 1670:

« Accessimus Metropolitanum Provinciae et Diocesanos Episcopos « Schismaticos Valachicos, rem serio proponendo, obtinuimus ab « omnibus favorabiles literas, ut si qui ex nostris velint ad pristinum « Catholicorum statum redire, possint et valeant..: » (1).

Desfidemŭ pe orĭ-cine de a descoperi ceva analogŭ în analele celorŭ-l-alte popóre: făcut'aŭ vre uă dată astŭ-felŭ catoliciĭ pentru protestanţĭ? muscaliĭ séŭ greciĭ pentru papistaşĭ? musulmaniĭ pentru creştinĭ? sunniţiĭ pentru şiiţĭ? uă sectă reformată pentru vr'uă altă sectă?....

Noĭ uniĭ în zadarŭ ne sgândărimŭ memoria spre a găsi măcarŭ unŭ singurŭ esemplu de uă abnegaţiune religiósă atâtŭ de sublimă!

Ba incă din contra, pe cândŭ clerulŭ românescŭ autorisa pe ceĭ întorşĭ la ortodoxiă de a reveni la ritulŭ occidentalŭ, tocmaĭ în acelaşĭ timpŭ, adecă totŭ cam pe la 1670, étă ce scriea într'uă situaţiune identică unŭ preutŭ papistaşŭ, stabilitŭ în Muntenia:

« Uă Româncă din Câmpu-lungŭ, măritată după unŭ catolicŭ, pri« mise religiunea bărbatuluĭ seŭ; murindŭ însă acesta, ea redeveni « ortodoxă d'impreună cu duoĭ fiĭ aĭ seĭ.

« O dómne! dacă arŭ fi în puterea mea, pe nesce asemenĭ fiinţe, eŭ « le-aşŭ biciuĭ cu cruḑime pe piaţa publică, le-aşŭ stigmatisa cu sem« nulŭ infamieĭ perpetue, şi le-aşŭ forţa a se reîntórce în sînulŭ bise« riceĭ mele! » (2).

Ce enormă diferinţă între sângerosulŭ limbagiŭ alŭ acestuĭ fanaticŭ din Europa cea civilisată şi între dulcéţa eminemente evangelică a mitropolituluĭ şi a episcopilorŭ din barbara Româniă!....

Să ne fiă ĭertatŭ a nu vorbi nemicŭ despre seculolŭ XVIII, căcĭ nu este alŭ nostru, ci alŭ acelorŭ lăpedăture din Fanarŭ, pe carĭ îĭ respinsese cu desgustŭ din sinulŭ seŭ naţionalitatea grécă, şi pe carĭ

(1) *Kurz, Magazin*, t. 2, p. 70.
(2) *Relatio de statu Valachiae*, în *Engel, Gesch. d. Walachey*, p. 116.

urgia Ceruluĭ, bătêndu'şĭ joeŭ de omenire, îĭ puse apoĭ pentru unŭ vécŭ întregŭ în fruntea posterităţiĭ luĭ Traian!

Să spunemŭ numaĭ atâta, că pônĕ şi în acea infernală epocă, liberalismulŭ naturalŭ alŭ poporuluĭ românŭ încerca a se lupta, din cândŭ în cândŭ, contra bigotismuluĭ bizantinŭ, ce se impusese ţereĭ ca uă nouă speciă de beilicŭ.

Operele filosofuluĭ dela Ferney găsĭaŭ unŭ resunetŭ pe ţermiĭ Dunăriĭ, şi revoluţionarulŭ Carra, ce petrecuse maĭ mulţĭ anĭ în România, observă cu acéstă ocasiune:

« Gustulŭ autorilorŭ francesĭ arŭ puté deveni aci unŭ obiectŭ de
« comerciŭ, dacă patriarculŭ de Constantinopole n'arŭ fi ameninţatŭ
« cu mânia luĭ Dumnedeŭ pe toţĭ aceĭ ce arŭ cuteda să citéscă căr-
« ţile scrise de catolicĭ şi maĭ în speciă de Voltaire!... » (2).

(2) *Histoire de la Moldavie;* Paris 1778, p. 219.

IV.

MAHOMETISMUL IN ROMÂNIA

Originalurile tractateloru nóstre cu Turcia nu maĭ esistă de multŭ; dar nu este cu neputínţă de a le restabili óre-cum, dacă nu în literă, celŭ puţinŭ în spiritŭ, mulţămită indicaţiunilorŭ, conservate pe icĭ pe colea în cronicele naţionale, şi a cărora veracitate, în acéstă privinţă, se justifică pe deplinŭ prin însăşĭ natura factică a secolarelorŭ relaţiunĭ ale Moldoveĭ şi ale Ţereĭ Romănescĭ cu imperiulŭ otomanŭ.

« Românii, — ḑice Cantemirŭ, vorbindŭ aci despre ambele ţer- « murĭ ale Milcovuluĭ totŭ-d'uă-dată, — deşi împĕrăţieĭ Turculuĭ « banĭ a da legaţĭ sunt, însă bisericele, lege, judecăţile, obiceiele, « nesmintite şi nebetejite şi-le-aŭ păzitŭ; copiiĭ Românilorŭ deciu- « ială a fi, precum alte supuse crăie patŭ, n'aŭ suferitŭ; medgitŭ « turcescŭ a se zidi, séŭ biserică în giamiă a se preface, pônĕ la vre- « mile nóstre n'aŭ veḑutŭ . . . . . » (1).

In respectulŭ Moldoveĭ, cronicarulŭ Nicolae Costinŭ maĭ specifică apoĭ, cum-că definderea de a edifica templurĭ musulmane în ţérră ar fi formatŭ anume puntulŭ alŭ 9-lea din tractatulŭ luĭ vodă Bogdan celŭ Orbŭ cu sultanulŭ Baezid II din 1512, resumândŭ sensulŭ articluluĭ în următorulŭ modŭ:

« Turciĭ nu vorŭ puté cumpĕra pămênturĭ în Moldova, orĭ a « avé, séŭ a se aşeḑa, nicĭ a avé séŭ a face giamie nicĭ într'unŭ « chipŭ ». (2)

Cătŭ se atinge de Ţéra Romănéscă, istoria fraţilorŭ Tunusli, basându-se pe alusiunile maĭ multorŭ firmane posteriόre, enumeră, pin-

(1) *Cronicul Romano-Moldo-Vlachilorŭ;* Iaşiĭ, 1835, t. 1. p. 92.
(2) In *Cogălnicianu, Archiva Romănéscă;* ed. 2. t. 2. p. 265.

tre condiţiunile tractatuluĭ luĭ vodă Vladislav Basarab cu Pórta Otomană din 1460, următórele clausule esenţiale :

« Turciĭ, ce vorŭ veni în ţéră pentru comerciŭ, vorŭ fi datorĭ să « arĕte de unde şi din ce locŭ sunt, şi după ce vorŭ cumpĕra séŭ vorŭ « vinde marfă cu derădicata, numaĭ în oraşe, érŭ nu şi în alte locurĭ, « se vorŭ întórce fără întărdiare înderĕtŭ ; eĭ nu vorŭ fi liberĭ a lua « nicĭ servitorŭ nicĭ servitóre dintre Românĭ, nicĭ să aĭbă locŭ deo- « sebitŭ pentru închinăcĭunea lorŭ.... » (1).

Aşa dară, este positivŭ, cumcă străbuniĭ noştri nu permiteaŭ nicĭ de cum Turcilorŭ de a clădi în ţéră templurĭ musulmane, ceea ce constituă, negreşitŭ, unŭ actŭ de netoleranţă, însă politică, érŭ nu religiósă, de vreme ce mobilulŭ celŭ învederatŭ alŭ Românilorŭ era curatŭ numaĭ téma de a nu deveni cum-va unŭ paşalîcŭ otomanŭ.

In adevĕrŭ, maĭ nainte de luarea Constantinopoliĭ, pe cândŭ Osmanlâiĭ nu se păreaŭ incă a fi destulŭ de periculoşĭ, mulţimea lorŭ împlea România fără cea maĭ mică pedecă din partea străbunilorŭ noştri.

Pe la 1454 unŭ marturŭ ocularŭ povestĭa, că a găsitŭ pieţele Munteniei totŭ atâtŭ de pline de Turcĭ ca şi de Românĭ : « in als gros- « ser menig als dy walachen selbst..... (2)

Cuvêntulŭ « kirvanŭ » séŭ « kervanŭ » ne întimpină în crisóvele muntene deja de pe la 1480 (3), ceea ce coroboréză într'unŭ modŭ filologicŭ întinderea vechĭuluĭ negoţŭ otomanŭ în aceste ţere.....

Însă, chĭarŭ în urma încheiăriĭ tractatelorŭ celorŭ restrictive cu Pórta, Româniĭ totŭ incă aŭ avutŭ sute de ocasiunĭ ca să probeze, cumcă sciŭ a tolera religiunea musulmană întocmaĭ ca şi pe cele-l-alte, maĭ bune séŭ maĭ rele.

O carte domnéscă de judecată, din 21 Iuniŭ 1560, sună aşa :

« Intru Domnulŭ Cristŭ bine-credincĭosulŭ şi multŭ-piosulŭ şi au- « tocratulŭ Petru voevodŭ, fiĭulŭ mareluĭ Mircea voevodŭ, cu graţia luĭ « Dumnedeŭ şi cu darulŭ dumnedeescŭ stăpânŭ şi domnŭ a tótă Ţéra- « Românéscă, amŭ bine-voitŭ domnia mea, cu curată şi luminată « ânimă, a da acestŭ pré-cinstitŭ şi de preferinţă crisovŭ domnescŭ

(1) Traducerea luĭ Sionŭ, p. 69.
(2) In *Archiv des Vereins fur Siebenbürg. Landeskunde*, N.F., t. 2, p. 163.
(3) *Venelin*, p. 122.

«sânteĭ şi dumneḑeescii mitropolie, care este marea biserică dom-
«néscă din Tĕrgovisce, unde se serbéză Inălţarea Domnuluĭ Dum-
«neḑeŭ şi Măntuitoruluĭ nostru Jesu-Cristŭ, ca să'ĭ fie moşiă totŭ
«satulŭ numitŭ Aninósa cu totŭ hotarulŭ, fiindu'ĭ vechiă şi dréptă
«proprietate, cumpĕrătura reposatuluĭ Basarabă-vodă dela jupaniţa
«luĭ Milco şi dela fiiĭ seĭ şi dela ginerele luĭ Milco anume Nanŭ,
«dreptŭ 20,000 de aspri; ĭar după aceĭa părintele vlădică kyr Efremŭ
«dela acelŭ sântŭ locaşŭ avêndŭ judecată de 'naintea domnieĭ mele
«cu Hamza Turculŭ şi cu némulŭ luĭ pentru acelŭ satŭ supra-ḑisŭ,
«ḑicêndŭ Hamza şi némulŭ seŭ, cum-că Aninósa arŭ fi proprietatea
«lorŭ, deci domnia mea amŭ cercetatŭ şi amŭ judecatŭ dupre drep-
«tate cu toţĭ cinstiţiĭ cărmuitorĭ domnescĭ, şi amŭ pusŭ la cale aşa,
«ca Hamza şi némulŭ seŭ să aducă 24 de boĭerĭ, să jure eĭ de 'naintea
«domnieĭ mele că satulŭ Aninósa este în adevĕrŭ alŭ lorŭ; apoĭ
«de 'mpreună cu aceĭ 24 de boĭarĭ pusu-m'amŭ domnia mea a
«căuta din noŭ causa aceluĭ satŭ, şi amŭ cititŭ crisóvele tuturorŭ
«domnilorŭ precedinţĭ, şi amŭ constatatŭ, cumcă incă moşulŭ luĭ
«Hamza perduse satulŭ Aninósa pentru trădare în ḑilele reposatuluĭ
«Vladŭ-vodă Călugĕrulŭ, carele dede atuncĭ acelŭ satŭ jupânuluĭ
«Milco...» (1)

Iată dară stabilitŭ de secolĭ in Muntenia, nu lôngă Dunăre, ci tocmaĭ in munţĭ, unŭ némŭ întregŭ musulmanŭ allŭ Turculuĭ Hamza, aĭ căruĭa străbunĭ stăpâniseră in linisce satulŭ Aninósa, servindŭ domnilorŭ şi ţereĭ de o potrivă cu toţĭ Româniĭ, pônĕ ce unŭ moşŭ alŭ seŭ căḑuse pe la 1510—1512 in disgraţia luĭ vodă Vladŭ-Că-lugĕrulŭ.

Asemenĭ Turcĭ trebuĭaŭ să fi fostŭ pe atuncĭ destulŭ de numeroşĭ in Muntenia, de vreme ce crisovulŭ luĭ Petru celŭ Schĭopŭ notifică faptulŭ ca pe unŭ lucru fórte ordinarŭ, arĕtândŭ limpede, că Aninósa nu se cuvine luĭ Hamza, nu pentru că e Turcŭ, ci pentru că nu are dreptate, căcĭ altŭ-felĭu, cu tótă păgânătatea sea, principele nu s'arŭ fi sfiitŭ nicĭ decum de a'ĭ da o precădere chiarŭ asupra venerabiluluĭ mitropolitŭ Efremŭ!

In Moldova ne intimpină totŭ pe atuncĭ o altă speciă de colonie musulmane nu maĭ puçinŭ curióse.

(1) *Ibid.* p. 175—178.

Acolo tractatele cu Pórta Otomană, maĭ esplicite in acéstă privinţă de cătŭ acele muntene, precum s'a pututŭ dejà observa maĭ susŭ din comparaţiunea textuluĭ luĭ Nicolae Costinŭ cu alŭ fraţilorŭ Tunusli, nu ingăduĭaŭ sub nicĭ unŭ cuvîntŭ aşeḑarea Turcilorŭ in ţéră, inse numaĭ a Turcilorŭ, ĭar nu şi a celorŭ-l'alte naţionalităţĭ mahometane.

Italianulŭ Giovanandrea Gromo, carele cunoscuse Moldova cam pe la 1564—70, ḑice între altele:

« Sunt vr'uă treĭ-sute de cotune locuite numaĭ de Tătarĭ, carĭ
« se luptă sub stégurile domnuluĭ ţereĭ contra tuturorŭ inamici-
« lorŭ de pe'npregĭurŭ, cu aceĭaşĭ credinţă, ca şi însişĭ Moldove-
« niĭ.... » (1).

Némţulŭ Georg Reichersdorff, ce visitase România cu vr'o treĭḑecĭ de anĭ maĭ 'nainte, aflase acolo nu treĭ-sute, ci pônĕ la cincĭsute de stabilimente tătărescĭ, dintre carĭ se vede însă că o parte a emigratŭ apoĭ peste Prutŭ séŭ peste Nistru, în intervalulŭ necontenitelorŭ desordinĭ administrative şi resbele civile.

Étă ce ḑice acestŭ călĕtorŭ:

« Tătariĭ din Moldova servescŭ cu fidelitate domnilorŭ ţereĭ chĭar
« contra invasiuniĭ celorŭ-l'alţĭ Tătarĭ din afară. » (2)

Din acéstă poporaţiune tătară eşiră maĭ multe familie boerescĭ din Moldova, unele adjungêndŭ pônĕ la domniă, precum Cantemiriĭ şi Cehauiĭ, douĕ némurĭ d'uă potrivă ilustre în analele Românieĭ, dintre carĭ celŭ d'ântêiŭ a esistatŭ pônĕ maĭ de-ună-ḑĭ în Bucovina, cufundatŭ în sĕrăciă şi in obscuritate, érŭ ceĭ-l-alţĭ s'aŭ desmembratŭ în maĭ multe ramure deosebite, atâtŭ de 'ncolo precum şi de 'ncóce de Milcovŭ, sub numele maĭ modernŭ de Racoviţă.

În seculулŭ XVII, afară de Tătariĭ ceĭ colonisaţĭ, maĭ aparŭ încă în armatele moldovene patru şi maĭ multe regimente séŭ capitanaturĭ de aşa numiţiĭ lipcanĭ, (3) veniţĭ din Polonia şi în privinţa cărora noĭ suntemŭ datorĭ a presinta aci câte-va detalie, necunoscute istoricilorŭ nostri.

La începutulŭ seculuĭ XV maĭ mulţĭ Tătarĭ, alungaţĭ din cuĭbu-

(1) *Archiv des Vereins;* N. F., t. 2, p. 43.
(2) *Chorographia Moldaviae;* Coloniae, 1595, p. 50.
(3) *Kantemir, Beschreibung der Moldau;* Leipzig, 1771, p. 210.

rile lorŭ de lôngă Volga prin furia luptelorŭ intestine, căŭtaseră adăpostŭ în Lituania, căpĕtândŭ de la principiĭ de acolo privilegiulŭ de a remăné mahometanĭ.

Pônĕ la regele Sigismundŭ III, bigotŭ din scóla jesuitismuluĭ, posteritatea acestorŭ emigranţı primitivĭ se bucura în depliuă linisce, pe acelaşŭ piciorŭ cu toţĭ locuitoriĭ creştiuĭ aĭ Lituanieĭ, de diferitele drepturĭ ale cetăţenieĭ poloue.

Iu 1609 se începu de-uă-dată uă gónă sistematică şi incuisitorială contra neuorociţilorŭ musulmanĭ, şi u'a maĭ încetatŭ, maĭ multŭ séŭ maĭ puçinŭ, pônĕ la însă-şĭ căderea Polonieĭ. (1)

Acéstă fu causa veniriĭ unora dintre eĭ în Moldova, unde aŭ fostŭ primiţĭ cu braçele deschise, ca toţĭ aceĭ ce oferĭaŭ cu sinceritate sângele lorŭ pentru apĕrarea hotarelorŭ ţereĭ, fără deosebire de origine şi de credinţă. (2)

Se nasce acum întrebarea, cum de puteaŭ toţĭ aceştĭ Tătarĭ din Moldova, Lipcanĭ şi ne-Lipcanĭ, vechĭ şi nouĭ, precum şi Turciĭ ceĭ colonisaţĭ din Muntenia, de a satisface în libertate prescriptele religiuniĭ musulmane pe teritoriulŭ românŭ, de vreme ce nu posedeaŭ nicĭ unŭ templu de cultulŭ lorŭ?

Cestiunea nu e anevoe de resolvitŭ pentru orĭ-cine a studiatŭ măcarŭ în trécĕtŭ dogmele prooroculuĭ de la Mecca.

Tótă lumea este uă giamiă, — ḑicea Mahomedŭ.

Edificarea templurilorŭ nu se póte considera ca uă necesitate religiósă, ci simplu numaĭ ca uă faptă meritóriă.

Băile scólele, spitalurile, sunt maı plăcute luĭ Dumneḑeŭ decâtŭ zidurile uneĭ giamie.

Orĭ-ce locŭ purŭ séŭ purificatŭ póte servi pentru religiositatea unuĭ adevĕratŭ musulmanŭ, întocmaĭ ca şi templulŭ.

Fă pe păretele caseĭ téle semnulŭ numitŭ « kăble », carele arétă direcţiunea spre Mecca, şi apoĭ închină-te în pace luĭ Allahŭ şi Profetuluĭ seŭ. (3)

(1) *Czacki, O Tatarach,* în *Dziela*, Poznan, 1845, t. 3, p. 312.
(2) Veḑĭ scrierea mea *Baba-Novăcŭ*, in *Românulŭ*, 1868, Aprile.
(3) *Cantemirŭ, Sistema religiuniĭ mahometane,* (rusesce); Petersburg, 1722, in-f., p. 175, 216. Acéstă carte, de uă raritate fórte mare chiarŭ in Rusia, se află în biblioteca mea.

Precum vedeţĭ, Tătariĭ şi chiarŭ Turciĭ nu aveaŭ nicĭ uă trebuinţă absolută de gĭamie spre a puté gusta în România tótă plenitudinea toleranţeĭ religióse.

Insă ceea ce probéză, maĭ bine de cătŭ orĭ-ce alta, cum-că poporulŭ românŭ nu se gândĭa nicĭ-uă-dată la mahometismŭ, în desele séle cĭocnirĭ cu păgâniĭ, este vechĭa baladă naţională despre « Codrénulŭ de la Movilăŭ ».

Acestŭ preţiosŭ monumentŭ de literatura nóstră poporară, compusŭ pe la începutulŭ seculuĭ XVII, pe cândŭ domnĭa în Moldova vodă Alesandru Iliaşŭ, adjunse pônĕ la noĭ în gura ţeranuluĭ sub doue forme, ce se deosebescŭ maĭ cu sémă prin următorulŭ variantŭ.

Intr'una căntăreţulŭ ḑice :

« Domnule Măria Ta !
« Tu pe Grecĭ nu'ĭ asculta,
« Că eĭ vĭaţa ţĭ-orŭ scurta !
« Grecu-ĭ fiară duşmănósă,
« Grecu-ĭ limbă veninósă,
« Ce pĕtrunde pôn'-la ósă !... »

In cea-l-altă formă, în locŭ de Grecŭ apare Turculŭ :

« Turcu-ĭ fiară duşmănósă,
« Turcu-ĭ limbă veninósă,
« Ce pĕtrunde pôn'-la ósă !... » (1)

Prin urmare, Greculŭ celŭ pravoslavnicŭ şi Turculŭ celŭ mahometanŭ sunt absolutamente totŭ una în ochiĭ Românuluĭ, încâtŭ avemŭ dreptulŭ de a maĭ repeta încă uă-dată, cu uă convicţiune întărită şi maĭ multŭ prin seria probelorŭ de maĭ susŭ, cum-că netoleranţa părinţilorŭ nostri în respectulŭ Osmanlâilorŭ a fostŭ totŭ-d'a-una curatŭ politică, érŭ nicĭ de cum religiósă.....

(1) *Alexandri, Poesĭe poporare ;* ediţia 2-a pag. 90, 95.

V.

ARMENII.

Ritulŭ arménŭ se póte considera maĭ multŭ ca uă sectă eşită din biserica ortodocsă, decâtŭ ca uă confesiune deosebită.

Estrema rigurositate a postuluĭ, obiceĭulŭ de a celebra Crăcĭunulŭ în aceĭa-şĭ ḑi cu Apă-botéză, şi altele de acéstă natură, sunt nisce diferinţe pré-secundare pentru a constitui distincţiunea uneĭ eclesie.

Şi totuşĭ Greciĭ aŭ manifestatŭ totŭ-dé-una unŭ despreţŭ supremŭ şi chiarŭ o ură invĕpăiată contra religiuniĭ Armenilorŭ, mergêndŭ cu calomnia pônĕ acolo, în câtŭ să împute acesteĭ pacĭnice şi industrióse naţionalităţĭ scandalulŭ de a adora pe unŭ câne. (1)

Este de mirare, că pônĕ şi străbuniĭ nostri, atâtŭ de moderaţĭ în tóte cele-l-alte privinţe, nu se puteaŭ stăpâni de unŭ felŭ de necazŭ contra Armenilorŭ, motivatŭ pe de uă parte prin viéţa posomorîtă şi ascunsă a acestuĭ poporŭ, pe de alta prin avuţiele luĭ, în fine prin fabulele, ce le inventéză orĭ-şi-unde invidia şi le mănţine misteriulŭ.

« Arménulŭ plătesce glóba, » ḑice cu ironiă unŭ vechiŭ proverbiŭ, érŭ templulŭ armenescŭ se numesce în limba nóstră vulgară nu « biserică, » ci « capisce, » ca şi alŭ idolatrilorŭ.

Unŭ cântecŭ haĭducescŭ cântă:

« Vomŭ coborî noĭ la ţéră
« Ş'omŭ imblăti la săcară
« Pônĕ 'n mândra primăvéră,
« Ş'omŭ eşi la codru éră,
« La marginea şesuluĭ,
« La capĕtulŭ codruluĭ,
« In calea Arménuluĭ . . . . . . » (2)

(1) *Hudobaşev, Monumentele istorice ale religiuniĭ armene*, (rusesce); Petersburg, 1847, p. 150—152, 207—209.
(2) *România literară*, suplem., p. VII, nr. 30.

A fostŭ unŭ principe moldovenescŭ cam smintitŭ, însă Românŭ de origină, Stefanŭ Rareşŭ, care merse şi maĭ departe decâtŭ hoţiĭ, comiţêndŭ în privinţa religiuniĭ celeĭ maĭ neofensive uniculŭ actŭ de netoleranţă, menţionatŭ în cronicele nóstre : « pre Armenĭ, pre uniĭ « de bună voie, cu juruinţe şi cu darurĭ împlêndu-ĭ, pre alţiĭ cu sila « ĭ-a botezatŭ. » (1)

Ş'apoĭ ce este şi maĭ curiosŭ, tocmaĭ acestŭ persecutorŭ ĭubĭa uă Arméncă, cu care avu unŭ fiiŭ, anume pe celebrulŭ maĭ în urmă prin vitejiele séle Ionŭ-vodă celŭ Cumplitŭ, încâtŭ însăşĭ góna contra rituluĭ armenescŭ s'arŭ puté esplica, pe base psicologice, dacă nu prin caracterulŭ nebunatecŭ alŭ principeluĭ, incaĭ prin fanatismulŭ uneĭ amante convertite la ortodocsiă (2).

Lăsândŭ insĕ la uă parte acéstă singură escepţiune de totŭ estravagantă, generalitatea istorieĭ române ni arétă pe Armenĭ, deşi persiflaţĭ óre-cum în unele nevinovate idiotisme ale limbeĭ nóstre, deşi trăindŭ cam in disarmoniă cu voĭniciĭ de prin codri, totuşĭ în faptă prosperândŭ şi fórte mulţămiţĭ pe ţermiĭ Dunăriĭ, unde eĭ se stabilĭaŭ maĭ cu preferinţă în Moldova, ce le venĭa maĭ aprópe decâtŭ Ţéra Românéscă în calea lorŭ din Oriinte.

Biserica arménă din Iaşĭ a fostŭ fundată în anulŭ 1395, érŭ acea din Botoşanĭ incă în 1350, adecă înainte de aşa numita descălecare a luĭ Dragoşŭ. (3)

Pe la 1418, sub Alesandru celŭ Bunŭ, alte 3000 de familie armene, alungate din patriă prin uă invasiune persiană, se aşedară totŭ în Moldova, distribuindu-se maĭ cu sémă în oraşele Sucéva, Hotinŭ, Botoşanĭ, Dorohoiŭ, Vasluiŭ, Galaţĭ şi Iaşĭ. (4)

Este învederatŭ, că acéstă nouă coloniă nu şĭ-arŭ fi îndreptatŭ paşiĭ spre Romănia, să n'o fi precesŭ buna primire, pe care o avuseseră deja coreligionariĭ lorŭ ceĭ stabiliţĭ de maĭ nainte.

In adeverŭ, înseşĭ fontânele istorice ale Armenilorŭ ni arétă între aniĭ 1415—1445 unŭ vlădică alŭ lorŭ în Moldova, anume Ave-

(1) *Urechiă*, t. 1, p. 174. — Totŭ de acésta vorbesce *Kazy*, *Historia Hungariae*, Tyrnaviae, 1737, t. 3. p. 80, într'unŭ pasagiŭ, pe care Gebhardi, Engel, etc. nu l'aŭ înţelesŭ, aplicându'lŭ către Bogdanŭ Lăpuşnianulŭ.
(2) Veḑĭ opera mea *Ionnŭ cellŭ Cumplitŭ*, Bucurescĭ, 1865, p. 6—7.
(3) *Soutzo*, *Notions statistiques sur la Moldavie*; p. 53.
(4) *Pray*, *Dissertationes historico-criticae*; Vindob. 1775, p. 170. — *Wolf*. *Beschreib. der Moldau*, t. 2, p. 60.

dicŭ, (1) érŭ peste unŭ secolŭ şi jumĕtate, acestŭ episcopatŭ eterodocsŭ avea în fruntea sea pe unulŭ numitŭ Iónŭ, a căruĭa reşedinţă era în Sucéva, adecă chiarŭ în antica capitală a Moldoveĭ. (2)

Totŭ acolo, pe la miḑŭ-loculŭ seculuĭ XIV, unŭ Arménŭ edifică uă monăstire în numele Sântuluĭ Axentie, în partea occidentală a oraşuluĭ, unde se conserva pônĕ maĭ dĕ-ună-ḑĭ uă pétră sepulcrală cu inscripţiunea : « aci jace Agopşa, fundatorulŭ acestuĭ locaşŭ în anulŭ 1551. » (3)

Pe la 1600 Bogdanŭ Donovacŭ zidi érăşĭ în Sucéva, în numele Pré-curateĭ Fecĭóre Maria, uă altă monăstire, pe care o găsimŭ în flóre încă în 1707. (4)

In faça unorŭ asemenĭ fapte, estrase din monumentele armene proprie, érŭ nu din ale nóstre, este imposibilŭ de a se maĭ îndoi cineva despre mărimea toleranţeĭ religióse a Românilorŭ pentru acestŭ ritŭ în cursŭ de maĭ bine de cincĭ secolĭ!

Următorulŭ documentŭ din 1669, aflătorŭ în originalŭ în Archivulŭ Statuluĭ din Bucurescĭ, pachetulŭ monăstiriĭ Golia, va servi a maĭ complecta conclusiunea de maĭ susŭ, basată esclusivamente pe izvóre istorice esterne :

« Adecă eŭ Chirilă, şoltuzulŭ armenescŭ de tĕrgŭ de Sucévă, şi cu
« fecĭorulŭ meŭ cu Drăghicĭ, scriemŭ şi mărturisimŭ cu acestŭ ade-
« vĕratŭ zapisŭ alŭ nostru, de nimenĭ nevoiţĭ nicĭ asupriţĭ, ci de a
« nóstră bună voĭe, amŭ vĕndutŭ a nóstră dréptă ocină şi moşiă, uă
« falce de viiă la têrgŭ la Cotnarŭ în délulŭ Mândru, între viĭa luĭ
« Ivanŭ potropopulŭ armenescŭ din josŭ şi între viĭa luĭ Marco ar-
« ménulŭ din susŭ, care falce de viĭă ne-aŭ fostŭ nouă moşiă de la
« moşiĭ nostri şi de la părinţiĭ nostri, acésta o amŭ vêndutŭ noĭ pă-
« rinteluĭ Macarie egumenulŭ de la sânta monăstire de la Golia de
« tĕrgŭ de Iaşĭ, dreptŭ cincĭ-ḑecĭ de leĭ bătuţĭ, şi ne-a datŭ părin-
« tele egumenulŭ toţĭ aceştĭ banĭ 50 de leĭ bătuţĭ, întru mânele
« nóstre, de 'naintea potropopuluĭ Ivanŭ celŭ armenescŭ de Su-
« cévă şi fecĭorulŭ seŭ popa Simionŭ şi Cărstea ginerele Chirileĭ, şi

(1) *Barancz, Vieţele celebrilorŭ Armenĭ în Polonia* (polonesce), Lemberg, 1856, p. 55.
(2) Ibidem, p. 141.
(3) Ibid., p. 5.
(4) Ibid., p. 80, 31.

« Luca arménŭ, şi Tudori neguţătorulŭ şi Mihalache neguţătorŭ şi « de 'naintea a mulţĭ neguţătorĭ şi ómenĭ bunĭ etc. » (1)

Acestŭ documentŭ, în care vedemŭ preuţĭ şi potropopĭ armenĭ, pe de uă parte confirmă datele dejà cunoscute despre libertatea cultuluĭ lorŭ în România, érŭ pe de alta ne maĭ înzestréză cu uă noţiune nouă fórte importantă, şi anume, cumcă burgesia arménă era atâtŭ de respectată în unele oraşe ale nóstre, încâtŭ la Sucéva, bună óră, ea posedea uă administraţiune municipală separată, în fruntea căriĭa se afla în 1669 Chirilă « şoltuzŭ armenescŭ ».

Se scie, că cuvêntulŭ *şoltuzŭ*, derivatŭ din *Schultheiss* germanŭ, desemna altă-dată, în limba de dincolo de Milcovŭ, pe capulŭ municipalŭ, pe care Munteniĭ îlŭ numĭaŭ « judeţŭ ».

Acéstă esistinţă a uneĭ organisaţiunĭ comunale armene neatêrnate de acea românéscă, ba încă tocmaĭ în vechĭa reşedinţă princiară Sucéva, demonstră ea singură înaltulŭ gradŭ de favóre, nu-numaĭ religiósă, ci chĭarŭ politică, ceea ce este negreşitŭ cu multŭ maĭ gravŭ, pe care străbuniĭ nostri nu s'aŭ sfiitŭ d'a o acorda laborioşilorŭ óspeţĭ, veniţĭ aci de sub pólele Caucazuluĭ.

Cată să observămŭ, că Armeniĭ scieaŭ a se areta în impregĭurările cele maĭ momentóse destulŭ de bunĭ patrioţĭ românĭ spre a fi meritatŭ cu totŭ dreptulŭ uă asemenea distincţiune.

In secolulŭ XVI, sub vodă Iacobŭ Despota, pe cândŭ boeriĭ moldovenĭ se resculară contra acestuĭ nefericitŭ martirŭ alŭ civilisaţiuniĭ occidentale, numaĭ Armeniĭ se întreceaŭ care de care în manifestărĭ de devotamentŭ pentru dênsulŭ, fiindŭ espuşĭ astŭ-felŭ, în urma catastrofeĭ, a suferi tótă urgia învingĕtorilorŭ (2).

In 1671, domnindŭ în Moldova Duca-vodă, Arnăutŭ lacomŭ de banĭ şi de sânge, Armeniĭ aŭ fostŭ érăşĭ ceĭ de 'ntêiŭ de a lua parte la uă conspiraţiune curatŭ naţională, în capulŭ căriĭa se pusese faĭmosulŭ serdarŭ Hâncu (3), prototipulŭ spirituluĭ de oposiţiune în România, remasŭ nemuritorŭ prin proverbiulŭ moldovenescŭ : « vodă vrea, Hâncu ba ».

Revolta fu nenorocită.

(1) *Archiva istorică*. t. 1, partea 1, p. 139.
(2) *Sommer, Vita Despotae*, p. 46.
(3) *Pray*, loco citato.

Conjurații aŭ fostŭ învinșĭ într'uă bătăliă de lôngă Chișinăŭ și siliţĭ a fugi din ţéră.

In orĭ-ce casŭ însă, Armeniĭ se potŭ lăuda de a fi jertfitŭ și eĭ capetele lorŭ, astă-dată, ca și în timpiĭ ceĭ vechĭ, d'împreună cu părinţiĭ nostri, pentru isbânda causeĭ române...

VI

LIPOVENII.

Romănii numescŭ Lipovenĭ diferitele secte religióse esclusivamente muscălescĭ, dintre carĭ una avusese de fundatorŭ pe unŭ eresiarcŭ Filipŭ, de unde ĭ-a şi remasŭ numele de Filipovenĭ, prescurtatŭ apoĭ în limba nóstră prin suprimarea uneĭ silabe. (1)

De şi numĕrulŭ acestorŭ secte este fórte mare, deosebindu-se una de alta prin miĭ de nuanţe, totuşĭ se obicĭnuesce în genere a le împărţi în doue marĭ categorie : *popovscina* adecă ereticĭ cu preuţĭ şi *bezpopovscina* séŭ ereticĭ fără preuţĭ. (2)

Dintre acestĭ din urmă, secta cea maĭ periculósă este aceea a aşa numiţilorŭ *scopiţĭ*, ce se distingŭ nu numaĭ prin barbara mutilaţiune a eĭ-înşiĭ, ci încă prin uă ardóre criminală de a supune acesteĭ operaţiunĭ pe alţiĭ, câştigândŭ adepţĭ prin forţă, prin înduplecare séŭ prin corupţiune : orĭ-cine dintre dênşiĭ reuşesce a face douĭ-spredece proseliţĭ, dobândesce venerabilulŭ titlu de apostolŭ.

Acéstă sectă, apărută în Romănia pentru prima óră în secolulŭ de faça, a fostŭ singură espusă la unŭ gradŭ óre-care de persecuţiune, în privinţa căriĭa étă ce scrie unŭ Lipovénŭ născutŭ şi trăitŭ în Moldova, într'uă operă, fórte interesantă pentru istoria tuturorŭ sectelorŭ muscălescĭ din ţerele nóstre :

« Scopiţiĭ aŭ fostŭ alungaţĭ din Rusia sub imperatulŭ Alesan-
« dru I, fiindŭ consideraţĭ ca cele maĭ fetide capre din turma luĭ
« Cristŭ.

« Căutândŭ refugiŭ la Iaşĭ, eĭ fuseseră dintru 'ntêiŭ respinşĭ din tóte
« părţile, pône ce alergară, în fine, la mitropolitulŭ Veniaminŭ, supli-

(1) *Vernav, Physiographia Moldaviae;* Budae, 1836, p. 16.
(2) *Krasinski, Histoire réligieuse des Slaves;* Paris, 1853, p. 371.

« cându'lŭ cu umilință de a'ĭ protege, sub cuvêntŭmincĭ unosŭ cumcă
« tótă dissidința lorŭ de cătră biserica resăriténă n'a ⁓ consista de
« cătŭ numaĭ în usulŭ de a se castra.

« Mitropolitulŭ, ca unŭ părinte îndurătorŭ, maĭ fiindŭ încă înșe-
« latŭ prin ipocrisia lorŭ, i se făcu milă de aceste oĭ retăcite într'uă
« țéră străină, încâtŭ îĭ luă sub ocrotirea sea, cu condițiunea însă
« ca eĭ se frecuenteze regulatŭ biserica metropolitană, să se împărtă-
« șéscă din sânțele Taĭne căte de treĭ orĭ pe totŭ anulŭ, și să nu maĭ
« castreze pe nimenĭ, maĭ cu sémă dintre Românĭ.

« Cu acéstă rênduială scopițiĭ aŭ petrecutŭ în Moldova aprópe
« douĕ-ḑecĭ de anĭ, bucurându-se totŭ-d'a-una de favórea mitropoli-
« tuluĭ.

« In sfêrșitŭ, fiindŭ indusŭ în bănuială chiarŭ de către ceĭ-l-alțĭ
« Lipovenĭ, carĭ se iritaŭ de a nu posede celŭ puçinŭ în aceiașĭ pro-
« porțiune grațiele capuluĭ bisericeĭ moldovene, mitropolitulŭ se de-
« cise într'o ḑi a se încredința elŭ însușĭ despre sinceritatea scopiți-
« lorŭ, invitându-ĭ la unŭ prânḑŭ și oferindu-le nesce bucate de carne,
« ceea-ce este în oróre la acéstă sectă.

« Pușĭ în posițiune de a fi desmascațĭ, eĭ se turburară, începură a
« striga, și se aruncară cu ameuințărĭ asupra archipăstoruluĭ, carele
« d'abĭa putu scăpa din mânele lorŭ, fugêndŭ și închiḑêndu-se într'uă
« odaiă.

« După acéstă probă, mitropolitulŭ, retrăgêndŭ protecțiunea ce o
« dedese scopițilorŭ, îĭ lăsă pe mânele puteriĭ laice, cu atâtŭ maĭ
« multŭ, că tocmaĭ atuncĭ eĭ maĭ cuteḑaseră a castra pe unŭ Românŭ.

« Divanulŭ îĭ osândi la pedépsa de a fi împușcațĭ.

« Speriațĭ de acéstă otărîre, eĭ parte emigrară în Țéra Romă-
« néscă, de unde aŭ fostŭ silițĭ a trece în Turcia, parte căutară spri-
« jinulŭ consulatuluĭ rusescŭ, obligându-se înscrisŭ a nu maĭ castra
« pe nimenĭ ». (1)

Așa dară toleranța religiósă a Românilorŭ se întindea în fondŭ pônĕ și asupra pernițióseĭ secte a scopițilorŭ, pe care autoritatea civilă a țereĭ se vĕḑu forțată a o înfrêna numaĭ în urma unorŭ violințe și abusurĭ nepomenite, fără să fi avutŭ în vedere câtușĭ de puçinŭ, séŭ

(1) *Călugĕrulŭ Partenie, Călĕtoria prin Rusia, Moldova, Turcia și Palestina;* (rusesce); Moscva, 1856, t. 1, p. 178—180.

fără a fi cercetatŭ măcarŭ, dogmele teologice, ritualulŭ şi cultulŭ acestorŭ furioşĭ propagandiştĭ aĭ castraţiuniĭ.

Câtŭ despre ceĭ-l-alţĭ Lipovenĭ, maĭ inofensivĭ prin eresurile lorŭ, nemicŭ şi nimenĭ nu'ĭ-a împedicatŭ nicĭ uă-dată de a funda pe teritoriulŭ românescŭ colonie întregĭ, de a zidi biserice şi monăstirĭ în sensulŭ propriei lorŭ credinţe, de a locui în oraşe şi prin sate, de a avé unŭ clerŭ separatŭ, maĭ pe scurtŭ de a usa de tóte avantagiele libertăţiĭ religióse, fără cea maĭ mică şicană din partea administraţiuniĭ civile séŭ eclesiastice.

Étă ce ne maĭ spune în acéstă privinţă călĕtorulŭ lipovénŭ, pe care îlŭ citarămŭ dejà asupra secteĭ scopiţilorŭ :

« La distanţă de patru poste de la Iaşĭ, nu departe de têrgulŭ Făl-
« ticeniĭ, între apele Moldova şi Siretŭ, este satulŭ Manuĭlovca,
« aĭ căruia toţĭ locuitoriĭ sunt Muscalĭ ereticĭ, în numĕrŭ de uă sută
« de case şi maĭ bine, veniţĭ aci din Rusia sunt acum peste 150 de
« anĭ.

« In apropiarea satuluĭ se află treĭ schiturĭ, unde petrecŭ călugĕriĭ
« şi călugĕriţele lorŭ.

« Acéstă coloniă nu profesă uă singură credinţă, ci maĭ fiă-care
« dintre eĭ formézâ căte uă sectă individuală, discutândŭ şi certându-
« se mereŭ uniĭ cu alţiĭ asupra punturilorŭ de doctrină ». (1)

Autorulŭ lipovénŭ scriindŭ aceste rândurĭ în 1855, se constată dar, cumcă satulŭ Manuĭlovca fusese fundatŭ încă maĭ 'nainte de anulŭ 1700, adecă tocmaĭ în acea epocă, în care d'ântêiŭ reformele bisericescĭ ale celebruluĭ patriarcŭ moscovitŭ Niconŭ şi maĭ în urmă porunca luĭ Petru celŭ Mare, relativă la raderea bărbelorŭ, produseseră uă adevĕrată perturbaţiune în spiritele Muscalilorŭ, îndemnândŭ pe ceĭ maĭ fanaticĭ dintre eĭ de a căuta uă altă ţéră, maĭ puçinŭ reformatrice şi maĭ multŭ barbo-filă.

De atuncĭ în cóce, în cursŭ de unŭ secolŭ şi jumĕtate, sectariĭ, fugăriţĭ din Russia şi aşedaţĭ în Manuĭlovca, îşĭ mănţinură în linisce eresulŭ lorŭ, de şi tocmaĭ în vecinătate, cale de vr'uă căte-va césurĭ, esistă uă monăstire românéscă fórte ortodoxă, numită Vorona.

Călĕtorulŭ lipovénŭ maĭ descrie încă maĭ multe alte asemenĭ colonie de ereticĭ în diferitele părţĭ ale Moldoveĭ, precum, de esemplu

(1) Ibidem, p. 78.

satulŭ Socolinţiĭ de lôngă Sucéva, la depărtare numaĭ de uă aruncătură de ochĭ de la monăstirea Dragomirna, creaţiunea familieĭ Movilescilorŭ şi unulŭ din cuĭburile cele maĭ renumite ale ortodocsieĭ în Bucovina. (1)

Aceste detalie, estrase tóte dintr'o fôntână propriă aşa ḑicêndŭ lipovenéscă, ni se parŭ a fi pré suficiinţĭ spre a demonstra într'unŭ modŭ palpabilŭ toleranţa religiósă a naţionalităţiĭ nóstre pentru feluritele secte, resărite din brazda ordoxieĭ, precum amŭ maĭ demonstrat'o deja maĭ susŭ, prin uă lungă seriă de probe documentale, în respectulŭ protestanţilorŭ, a catolicismuluĭ, a musulmanilorŭ şi a rituluĭ arménŭ...

(1) Ibid., p. 18.

VII

JUDAISMULU IN ROMANIA.

Nu credemŭ, ca pe tótă faça pămentuluĭ să fi esistatŭ cândŭ-va vre-uă altă naţionalitate atătŭ de universalmente persecutată, atătŭ de universalmente despreţuită, atâtŭ de universalmente urîciósă, precum a fostŭ maĭ în toţĭ timpiĭ şi maĭ în tóte locurile vagabunda posteritate a luĭ Israelŭ, a căruĭa istoriă se pare a fi uă lungă demonstraţiune a uneĭ urgie fatale şi misterióse.

Cele de maĭ multe orĭ acéstă neîmblăndită gónă contra Evreilorŭ avea unŭ caracterŭ religiosŭ în tótă puterea cuvîntuluĭ, maĭ cu sémă în sînulŭ popórelorŭ crestine, alŭ cărora fanatismŭ îşĭ făcea uă plăcere de a'ĭ confunda la unŭ locŭ cu ristignitoriĭ luĭ Cristŭ, de şi Sublimulŭ Mântuitorŭ alŭ omeniriĭ ne poruncesce a ĭerta, érŭ nicĭ decum a ne resbuna asupra ucigaşilorŭ seĭ.

România formézá una dintre cele doue-treĭ escepţiunĭ isolate din acéstă regulă generală : străbuniĭ nostri aŭ acordatŭ totŭ-dé-una Israeliţilorŭ, séŭ maĭ bine dicêndŭ diferitelorŭ confesiunĭ judaice, maĭ multŭ séŭ maĭ puçinŭ depărtate de la legea primordială a luĭ Moïse, întocmaĭ aceĭaşĭ toleranţă, de care se bucuraŭ la noĭ tóte culturile eterodocse, crestine şi necrestine.

Dorindŭ a arunca aci uă radă de lumină asupra acesteĭ cestiunĭ, pônĕ acum atătŭ de obscure, noĭ suntemŭ datorĭ, maĭ 'nainte de tóte, de a distinge cu stăruinţă treĭ fase cu totulŭ deosebite în istoria Israeliţilorŭ pe ţermiĭ Dunăriĭ, fără nicĭ unŭ nodŭ de legătură una cu alta, şi anume judaismulŭ primitivŭ, judaismulŭ spaniolŭ, judaismulŭ polonŭ.

§ 1

JUDAISMULŬ PRIMITIVŬ.

Se pretinde, cumcă imperatulŭ Traian ar fi găsitŭ dejà în Dacia stabilimente de Evreĭ, încâtŭ d. Vaillant nu se sfiesce a esplica numele tĕrguşoruluĭ Adjud din Moldova prin etimologia *Ad-Judaeos*, adică o colonia jidovéscă (1), uĭtândŭ din zăpăcélă, că maĭ este incă unŭ Aĭud în Transilvania, pe care séŭ arŭ trebui să'lŭ ebraisămŭ şi pe acela, orĭ să le lăsămŭ in pace pe amênduoe; iar Sasulŭ Haner, mergêndŭ şi maĭ departe cu escentricitatea uneĭ filologie reŭ înţelese, deduce numele oraşuluĭ Tălmacĭu din cuvêntulŭ Talmud, (2) uĭtândŭ şi elŭ ce-va, şi anume că Mişna, primulŭ monumentŭ alŭ talmudismuluĭ, este cu multŭ posteriéră cuceririĭ Dacieĭ.

Nu e maĭ puçinŭ contrariŭ regulelorŭ uneĭ critice rigurése de a căuta memoria judaismuluĭ primitivŭ în numerósele localităţĭ fórte antice, cunoscute din vechime în gura poporuluĭ românŭ sub numele de Jidova, precum uă cetate de lôngă Câmpu-lungŭ, unŭ munte de lôngă Zlatna, maĭ multe burgurĭ transilvane, menţionate în documentele unguresci sub forma de Sidovàr, (3) satulŭ Jidovsciţa dintr'unŭ crisovŭ muntenescŭ din 1429, (4) şi altele.

Derivaţiunea cea maĭ probabilă a tuturorŭ acestorŭ denumirĭ vine nu de la Evreĭ, ci din numele Suzidava, comunŭ maĭ multorŭ localităţĭ din epoca independinţeĭ dacice, şi carele, din causa consonanţeĭ între *s* şi *z*, trebuia naturalmente să se prescurteze cu timpulŭ, de 'nteiŭ în *Szidava* şi apoĭ în *Jidova*.

Cu tóte astea, noĭ nu voimŭ a tăgădui esistinţa Israeliţilorŭ pe ţermiĭ Dunăriĭ maĭ 'nainte de cucerirea luĭ Traian, cu atâtŭ maĭ multŭ că noŭe înşi-ne ni se întêmplase a descoperi în districtulŭ Hotinuluĭ, celŭ maĭ nordicŭ alŭ Besarabieĭ, uă monetă jidovéscă din ḑilele luĭ Macabeŭ; nu credemŭ însă a fi posibilŭ, séŭ celŭ puçinŭ oportunŭ, de a aprofunda, de uă-cam-dată, maĭ cu sémă aci, întinde-

(1) *La Romanie*, charta Dacieĭ.
(2) *Historia ecclesiarum Transilvanicarum*, lib. 2, p. 38.
(3) *Archiv des Vereins*, t. 2, p. 154.
(4) *Venelin*, op. cit. p. 56.

rea şi norma situaţiunii Evreilorŭ în Dacia în acelŭ periodŭ semifabulosŭ din istoria naţionalităţiĭ nóstre.

Prima menţiune positivă, sigură, lămurită despre contactulŭ Românilorŭ cu judaismulŭ, ba încă numaĭ preste Dunăre, adecă în aşa numita provincià a luĭ Aurelianŭ, noĭ o găsimŭ în preţiósa relaţiune a rabinuluĭ Beniaminŭ de Tudela, carele visitase fruntăriele Macedonieĭ înainte de anulŭ 1170, lăsându-ne următorulŭ curiosŭ pasagiŭ:

« De 'ncolo de rîulŭ Sperchio se începe Valachia, aĭ căriĭa locui-
« torĭ, aşeḑaţĭ pe munţĭ, îşĭ daŭ numele de Valachĭ...

« In ĭuţélă eĭ se asémĕnă căpriórelorŭ, făcêndŭ mereŭ incursiunĭ
« în Grecia pentru prédă şĭ hoţiă.

« Neminĭ nu cutéḑă a'ĭ înfrunta în resbelŭ şi nicĭ unŭ rege n'a fostŭ
« în stare de a'ĭ birni.

« Eĭ nu se pré ţinŭ de legea creştinéscă, daŭ copiilorŭ numĭ e-
« braice şi numescŭ pe Evreĭ fraţĭ, ceĭa ce îndémnă pe uniĭ de a le
« atribui o origină israelită.

« Cândŭ apucă pe unŭ Jidovŭ, îlŭ despóiă, dar nu'lŭ ucidŭ, pre-
« cum sunt deprinşĭ a ucide pe Grecĭ.... » (1)

Lăsândŭ la uă parte gluméţa absurditate de a ḑice, că Româniĭ se tragŭ din Israeliţĭ, simplu numaĭ pentru că, asemenea puritanilorŭ englesĭ, eĭ obicĭnuiaŭ adesea orĭ, chĭarŭ în seculŭ XVII, neşte numĭ luate din vechiulŭ Testamentŭ, precum, de esemplu, în familia princiară a Movilescilorŭ vedemŭ unŭ Ieremia, unŭ Simeon, unŭ Gabrielŭ şi pônĕ şi unŭ Moise; lăsândŭ la uă parte acéstă porţiune de totŭ ridicolă din naraţiunea luĭ Beniaminŭ de Tudela, noĭ ne vom mulţămi de a constata numaĭ strălucita mărturiă a naivuluĭ rabinŭ despre estrema toleranţă a străbunilorŭ nostri pentru religiunea Evreilorŭ.

« Frate » este una din cele douĕ vorbe, prin carĭ debută istoria limbeĭ române.

« Torna fratre », adecă « întórce-te, frate », strigaŭ în seculŭ VI, suut acum uă miiă treĭ-sute de anĭ, voluntariĭ românĭ din armata grécă în foculŭ uneĭ bătălie. (2)

(1) Veḑĭ testulŭ ebraicŭ în « Archiva istorică », t. 2, p. 25.

(2) *Thunmann, Untersuchungen ueber die Gesch. der westlich. Voelker;* Leipzig, 1774, p. 341.

Acéstă esclamaţiune, conservată în cronica bizantină a luĭ Teofanŭ, e cea d'ântêiŭ revelaţiune a graĭuluĭ românescŭ.

D'atuncĭ şi pônĕ astăḑĭ cuvêntulŭ « frate » este acela, ce resună maĭ desŭ decâtŭ orĭ-şi-care altulŭ în gura Românuluĭ : « ascultă, frate », ḑicemŭ noĭ uniĭ către alţiĭ, chĭarŭ atuncĭ cândŭ ne intêlnimŭ pentru prima óră, fără a ne maĭ fi cunoscutŭ vre-uă-dată.

Beniaminŭ de Tudela atestă, cumcă străbuniĭ nostri, ducêndŭ uă viéţă pe jumĕtate selbatecă în munţiĭ Macedonieĭ, acordaŭ pônĕ şi Evreilorŭ acestŭ dulce epitetŭ de « frate », tocmaĭ în acelŭ secolŭ, în care Francesiĭ şi Englesiĭ, ce ne aruncă astăḑĭ în obrazŭ acusaţiunea de netoleranţă religiósă, credeaŭ că nu este destulŭ ca regele se iea pelea Jidovuluĭ, ci maĭ trebuia încă ca subalterniĭ să'ĭ maĭ iea şi maţele : « ut quos rex excoriaverat, comes evisceraret ». (1)

Nu maĭ puçinŭ interesante sunt cuvintele rabinuluĭ israelitŭ despre obiceiulŭ bandiţilorŭ românĭ de a ucide pe Grecĭ, pe cândŭ în privinţa Evreilorŭ eĭ se mărginĭaŭ numaĭ cu prédă.

« Capulŭ plecatŭ nu'lŭ taie sabia », ḑice unŭ proverbŭ străbunŭ, de la care părinţiĭ nostri nu s'aŭ abătutŭ nicĭ-uă-dată.

Greciĭ se luptaŭ, şi étă de ce Românulŭ, iritatŭ prin resistinţă, le da cu furiă lovitura de mórte; Jidovulŭ şerpuĭa cu umilinţă la picĭórele celuĭ maĭ tare, şi Românuluĭ i se făcea milă de atâta ticăloşiă.

Astŭ-felŭ, în frumósa canţonetă a luĭ Alexandri, Herşcu Boccegiulŭ scapă sănĕtosŭ din mânele hoţilorŭ din codrulŭ Herţeĭ, strigându-le : « noĭ suntemŭ ómenĭ bunĭ cu *friki* », pe cândŭ unŭ creştinŭ Grecŭ séŭ chĭarŭ Românŭ, ar fi căḑutŭ mortŭ cu arma în mână...

§ 2

JUDAISMULŬ SPANIOLŬ.

Spania a fostŭ alternativamente paradisulŭ şi infernulŭ némuluĭ evreescŭ.

Sub dominaţiunea Arabilorŭ în provincicle meridionale ale peninsuleĭ pireneice, Israeliţiĭ s'aŭ bucuratŭ, într'un intervalŭ de

(1) *Cattaneo, Memorie di economia publica;* Milano, 1860, t. 1 p. 37.

cincĭ séŭ şése secolĭ, de uă putere politică atâtŭ de întinsă, precum n'o avuseseră, póte, nicĭ chiarŭ strămoşiĭ lorŭ din Palestina sub sceptrulŭ luĭ Davidŭ şi alŭ luĭ Salomonŭ.

De aci însă, îndată după căderea califaturilorŭ mauresce de la Toledo, de la Cordova şi de la Saragosa sub loviturele creştinilorŭ, tótă urgia cerului, prin organulŭ regeluĭ Ferdinandŭ, poreclitŭ celŭ Catolicŭ, şi alŭ ministruluĭ seŭ, teribilulŭ cardinalŭ Ximenes, s'a lăsatŭ cu atâta violinţă asupra elementuluĭ israelitŭ, în câtŭ numaĭ în anulŭ 1492 optŭ sute miĭ de Evreĭ aŭ fostŭ siliţĭ a părăsi încântătórele regiunĭ ale Esperidelorŭ, căutândŭ unŭ refugiŭ în alte ţere maĭ puţinŭ fanatice, afară de vr'uă patru-ḑecĭ de miĭ, remaşĭ în Spania cu condiţiunea de a îmbrăţişa lumina Evangeliuluĭ. (1)

Respinşĭ succesivamente din Francia, din Italia, din Germania, din cuiburile cele maĭ ilustre ale civilisaţiuniĭ occidentale, Evreiĭ spaniolĭ aŭ aflatŭ uă primire cordială, dintre tóte ţerele creştine, numaĭ pe două ţermurĭ fórte depărtate unulŭ de altulŭ, pe litoralulŭ niderlandesŭ şi pe malurile Dunăriĭ, adecă la acele două popóre, ale cărora toleranţă religiósă, emanată dintr'unŭ decretŭ providenţialŭ, nu s'a desminţitŭ nicĭ uă dată în cursŭ de vécurĭ; căcĭ, în adevĕrŭ, unde óre se adăpostĭaŭ hughenoţiĭ după revocarea edictuluĭ de Nantes şi Voltaire cândŭ premedita vre-unŭ nuoŭ fulgerŭ contra bigotismuluĭ, dacă nu totŭ în flegmatica Olandă? iar în privinţa Românilorŭ, o probéză totalitatea studiuluĭ nostru de faţă.

Muntenia a fostŭ în Oriinte principalulŭ asilŭ alŭ Evreilorŭ spaniolĭ, unde eĭ eraŭ nevoiţĭ a se opri cu voe séŭ fără voe, ne maĭ putêndŭ a trece înainte spre nordŭ, fiindŭ-că tocmaĭ atuncĭ torturele cele maĭ oribile îĭ aşteptaŭ în selbateca Ungariă. (2)

Unŭ israelitŭ veneţianŭ, rabinulŭ Lattes, (3) posedă în limba ebraică unŭ preţiosŭ manuscriptŭ despre istoria judaismuluĭ spaniolŭ din imperiulŭ Otomanŭ, compusŭ în anulŭ 1523 pe insula Candia de către unŭ Elias Capsali.

(1) *Beugnot*, *Les Juifs d'Occident;* Paris 1824. — *Depping*, *Les Juifs dans le moyen-âge.*

(2) *Bonfinius, Rerum Hungaricaes*, lib. 4, sec. 5, ed. 1581, p. 718, sub anulŭ 1496.

(3) *Luzatto, Notice sur Abou-Jousouf Hasdai Ibn-Schaprout;* Paris 1852 p. 9, nota.

Acéstă operă ar putea, negreşitŭ, să arunce uă mare lumină asupra imigraţiuniĭ evreescĭ în Ţéra Românéscă în secoliĭ XV şi XVI.

Ceea ce vomŭ spune însă de uă-cam-dată noĭ din parte-ne, chiarŭ maĭ 'nainte de a cunósce cătu-şĭ de puţinŭ manuscriptulŭ în cestiune, este profunda convicţiune, că elŭ arŭ veni a confirma în modulŭ celŭ maĭ strălucitŭ factulŭ toleranţeĭ religióse, ce a gustat-o totŭ-d'a-una în Muntenia acea speciă de Jidovĭ, pe carĭ străbuniĭ nostri, în consideraţiunea veniriĭ lorŭ din Occidinte şi a usuluĭ tradiţionalŭ alŭ limbeĭ spaniole, îĭ distingeaŭ de toţĭ ceĭ-l-alţĭ israeliţĭ prin epitetulŭ de « Frâncĭ ».

Ne va adjunge a constata aci numaĭ atâta, că pe la 1573, sub vodă Alesandru Mircea, unŭ Evreŭ spaniolŭ, fără a se boteza şi fără a'şĭ schimba măcarŭ numele, Şainŭ fiiulŭ luĭ Iosifŭ, cunoscêndŭ bine limba slavónă, reuşi a se ridica pônĕ la trépta de unulŭ dintre secretariĭ domnescĭ; (1) ceïa ce, de sigurŭ, nu se va găsi nicăirĭ în istoria Francieĭ séŭ a Anglieĭ, unde Jidoviĭ eraŭ atuncĭ legalmente consideraţĭ ca nesce dobitóce necuvîntătóre : « comme les animaux ». (2)

Sub Mihaĭ celŭ Vitézŭ, ce e dreptŭ, s'a intêmplatŭ şi în Muntenia, anume in Bucurescĭ, o mică mişcare anti-israelită; ascultaţĭ inse cum o descrie nemuritorulŭ Bălcescu :

« Porunca domnéscă eşise, ca toţĭ Turciĭ, ce se aflaŭ in Bucurescĭ, « să se adune la casa vistieruluĭ Danŭ spre a li se căuta şi rĕfui da- « toriele.

« In dată ce Turciĭ se grămădiră in acea curte, Mihaĭŭ cu boeriĭ « seĭ eşi de 'naintea ostaşilorŭ şi a poporuluĭ, setosŭ de resbunare, « ridică stégulŭ libertăţiĭ şi poruncindŭ să se incungĭóre curtea, puse « de patru părţĭ de deteră focŭ caseĭ, unde eraŭ Turciĭ adunaţĭ, şi 'ĭ « impuşcară cu tunurile, cu carĭ ingrijise maĭ de 'nainte a incongĭura « curtea şi casa.

« Pe lôngă Turcĭ, căţĭ-va Evreĭ fură măcelăriţĭ.

« Acésta nu izvorî dintr'o netoleranţă, dar căcĭ Evreiĭ, atuncĭ in « mare favorŭ pe lôngă Turcĭ şi sultanŭ, se împreunaŭ cu acestiïa « ca să prade ţéra şi să'ĭ facă stricăcĭunĭ... » (3)

(1) Venelin, op. cit., p. 205.
(2) *Merlin, Répertoire de Jurisprudence;* articolŭ : Juifs.
(3) *Revista Română,* 1861, p. 283—284.

La inceputul secolului XVIII, sub Stefanŭ Cantacuzino, cronicele ne maĭ povestescŭ incă unŭ actŭ de cruḑime contra Evreilorŭ, totŭ in Bucurescĭ, dărîmându-se sinagoga lorŭ din ordinea luĭ însuşĭ vodă.

Dar naţiunea nu póte fi'responsabilă de absurditatea individuală a unuĭ principe absolutŭ, pe care aceleaşĭ cronice îlŭ zugrăvescŭ in următorulŭ modŭ:

« Era omŭ nestatornicŭ in cuvinte şi in fapte, şi in jafurĭ fără cale « şi fără dreptate, atâta cătŭ n'a remasŭ episcopŭ, egumenŭ, călu-« gĕrŭ, neguţătorŭ, boerŭ, marĭ şi micĭ, carĭ să nu fie jefuiţĭ şi « prădaţĭ... » (1)

Eĭ bine, hahamiĭ avură atuncĭ celŭ puçinŭ măngăerea de a suferi de 'mpreună cu episcopiĭ!

Din Ţéra Românéscă Frânciĭ se incercară cu timpulŭ de a se respăndi şi de 'ncolo de Milcovŭ, de unde însă sciea să'ĭ respingă sistematicŭ, prin uă concurenţă comercială frandulósă, dacă nu chiarŭ prin calomniă, rivalitatea Evreilorŭ polonĭ, despre carĭ va fi loculŭ şi rêndulŭ de a vorbi maĭ la vale.

Colonelulŭ rusescŭ Andreiŭ Meier, carele visitase România pe la 1790, după ce ḑice că cărţile bisericescĭ ale Frâncilorŭ din Iaşĭ sunt scrise în limba spaniólă cu litere ebraice, maĭ adauge apoĭ: « dupre « opiniunea tuturora, acestĭ Jidovĭ sunt maĭ oneştĭ decătŭ aceĭ din « Polonia ». (2)

Astăḑĭ nu esistă în tótă Moldova unŭ singurŭ Evreŭ spaniolŭ, deşi nu ĭ-a gonitŭ de acolo netoleranţa religiósă a Românilorŭ, ci numaĭ şi numaĭ persecuţiunea mercantilă din partea israeliţilorŭ leşescĭ.

Afară de unŭ gradŭ óre-care maĭ desvoltatŭ de onestitate, Frânciĭ se deosebescŭ de ceĭ-l-alţĭ Jidovĭ prin uă dosă maĭ mică de fanatismŭ, ţinêndu-se maĭ cu preferinţă de legea luĭ Moyse propriŭ ḑisă, adecă de învĕţătura vechiuluĭ Testamentŭ, decâtŭ de cĭudatele comentariĭ ale Talmuduluĭ.

Dovéda cea maĭ positivă în acéstă privinţă este, că tocmaĭ din sînulŭ

(1) *Magazinŭ istoricŭ*, t. 5, p. 179.
(2) *Opisanie oczakovskiia zemli (Descrierea ţereĭ de Oczakov)*; Petersburg, 1794, în 8, p. 58.

Evreilorŭ spaniolĭ din Ţéra Românéscă a eşitŭ unica sectă israelită, care formézā uă doctrină intermediară între mosaismŭ şi creştinismŭ, ba încă se póte ḑice că se împacă maĭ lesne cu Evangeliulŭ decâtŭ cu Biblia.

Iacobŭ Iosifŭ Franck, séŭ maĭ bine ḑicêndŭ Frânculŭ, se nāscu în Ţéra Românéscă pe la 1728.

Fără a îmbrăţişa în totulŭ preceptele creştinismuluĭ şi fără a respinge érăşĭ în totulŭ tradiţiunile mosaice, elŭ făcu însă unŭ mare pasŭ înainte, recunoscêndŭ divinitatea luĭ Cristŭ.

« Moïse şi Evangeliulŭ sunt învĕţătoriĭ nostri — ḑicea elŭ, —
« érŭ Talmudulŭ trebue respinsŭ, de vreme ce coprinde în sine blăs-
« temurĭ contra luĭ Dumneḑeŭ ».

Isbutindŭ a căştiga uă sémă de ucenicĭ şi setosŭ de a respândi ideele séle într'unŭ cercŭ maĭ întinsŭ de cum era pe atuncĭ mica comunitate israelită spaniolă din Muntenia, acestŭ Luther alŭ judaismuluĭ s'a transportatŭ pe la 1750 în Polonia, care era în toţĭ timpiĭ ca unŭ imensŭ oceanŭ de evreime.

Astă dată însă Frânculŭ nostru o păţi reŭ.

Calomniatŭ de către talmudiştĭ, elŭ fusese întemniţatŭ şi apoĭ forţatŭ a fugi în Germania, unde muri la Offenbach, în ducatulŭ de Hessen-Darmstadt, lăsândŭ interesanteĭ séle secte semi-creştine namele de « frankiştĭ ». (1)

Grăbiţĭ a adjunge câtŭ maĭ curêndŭ la conclusiune, ne vomŭ opri aci în privinţa judaismuluĭ spaniolŭ, mulţămindu-ne de a fi probatŭ, cu istoria în mână, cumcă aceĭ, ce esercitaseră în contra'ĭ uă netoleranţă religiósă, aŭ fostŭ, ca să nu ḑicemŭ că maĭ sunt încă şi astă-ḑĭ, numaĭ dóră Jidoviĭ din Polonia, fraţĭ aĭ lorŭ de sânge şi coreligionarĭ de credinţă, in protiva cărora plângerile Frâncilorŭ ar trebui să fiă maĭ-maĭ totŭ atâtŭ de amare ca şi ale nóstre proprie...

§ 3
JUDAISMULŬ POLONŬ.

Precum Ţéra Românéscă dete ospitalitate Evreilorŭ spaniolĭ, totŭ aşa Moldova primi în sînu'ĭ pe aceĭ polonĭ, numiţĭ vulgarmente Lehĭ.

(1) Veḑĭ disertaţiunea luĭ *Czacki* despre Evreĭ, polonesce, în *Dziela*, t. 3, Poznan, 1845, p. 191, nota 235; şi *Peter Beer*, *Histoire des sectes religieuses des Juifs*; Brunn, 1823.

Afară de unele diferinţe teologice (1), Jidoviĭ din Polonia diferescŭ totŭ-d'a-una, într'unŭ modŭ fórte pronunciatŭ, de coreligionariĭ lorŭ din Spania, atâtŭ în privinţa fisică prin unŭ esteriorŭ aşa ḑicêndŭ abastarditŭ, despoiatŭ cu totulŭ de acea espresivitate orientală, ce distinge de la prima vedere figura unuĭ Frâncŭ, precum şi în privinţa filologică prin usulŭ unuĭ jargonŭ germanŭ fórte coruptŭ; ceĭa-ce face naturalmente, că Evreulŭ polonŭ şi acelŭ spaniolŭ nu sunt în stare nu numaĭ de a simpatisa, ci niciĭ măcarŭ de a se înţelege unulŭ cu altulŭ.

In secolulŭ XV, puçinŭ timpŭ după fundarea Moldoveĭ, Israeliţiĭ leşescĭ începură dejà a se arĕta din cândŭ in cândŭ dincolo de Milcovŭ, desfetându-se, ca şi astăḑĭ, maĭ cu sémă în acele ramure comerciaĭe, pentru carĭ se cere maĭ puçină muncă şi maĭ puçină pudóre, resultândŭ totŭ-d'uă-dată unŭ maĭ bunŭ căstigŭ.

Astŭ-felŭ, de esemplu, vecinătatea Tătarilorŭ, necontenitele invasiunĭ, perpetua stare de resbelŭ, procuraŭ Evreilorŭ din Moldova uă speculă fórte lesniciósă şi în celŭ maĭ mare gradŭ lucrativă, rescumperândŭ din mânele păgânilorŭ cu unŭ preţŭ micŭ pe robiĭ ceĭ maĭ de frunte, cărora apoĭ le vindeaŭ libertatea pentru uă sumă înḑecită.

Dovadă, între altele, este uă scrisóre a mareluĭ Stefanŭ către principele polonŭ Alesandru Iagello, în care citimŭ următórele:

« Ambasadorulŭ tĕŭ găsi aci în Moldova la unŭ Evreŭ pe uă dómnă
« leşéscă, rescumpĕrată din robia tătară, şi ne avêndŭ banĭ cu ce să
« plătéscă Jidovuluĭ, puse chiezaşŭ pe boerulŭ nostru Teodorŭ, sta-
« roste de Hotinŭ, pentru suma de 120 galbenĭ unguresci roşiĭ.... » (2)

In ḑilele luĭ Stefanŭ celŭ Mare unŭ galbenŭ era atâtŭ de scumpŭ, încâtŭ în archivulŭ Statuluĭ din Bucurescĭ se află documente despre vînḑarea unuĭ satŭ întregŭ pentru 75 de galbenĭ: vĕ puteţĭ dară închipui imensele profiturĭ, ce le scotea fără nicĭ uă bătae de capŭ speculaţiunea judaică din rescumpĕrarea prisoniarilorŭ de resbelŭ!

Insă epistola luĭ vodă Stefanŭ este importantă nu numaĭ pentru caracteristica comerciuluĭ evreescŭ, ci încă maĭ cu deosebire în respectulŭ toleranţeĭ religióse, arĕtândŭ că guvernulŭ românŭ îngăduĭa

(1) *Buxtorf, Synagoga Judaica;* Basilae, 1690, p. 8.
(2) *Actele Rusieĭ Occidentale, publicate de Comisiunea Archeografică;* (rusesce); t. 1, p. 1803.

legalmente, ca uă creştină să fiă sclava unuĭ stăpânŭ Israelitŭ, ceĭa ce arŭ fi revoltatŭ în acea epocă tóte spiritele din ţerele cele civilisate ale Occidiuteluĭ, ce se încércă astă-ḑĭ a ne recomenda precepte de moderaţiune, în locŭ de a le studia ele înseşĭ în istoria Românilorŭ.

Nu maĭ vorbimŭ nemicŭ despre înaltulŭ gradŭ de siguranţă, de care se bucura averea Jidovilorŭ sub administraţiunea aceluĭ teribilŭ Stefanŭ-vodă, dinaintea căruĭa pălĭaŭ sultaniĭ şi regiĭ : unŭ ambasadorŭ polonŭ, ne-avêndŭ cu ce să rescumpere pe uă dómnă compatriotă, se vedè silitŭ a intra în negociaţiunĭ, oferindŭ Evreuluĭ cauţiunea prefectuluĭ de Hotinŭ, care, după ierarchia boeréscă de atuncĭ, era unulŭ din ceĭ maĭ marĭ demnitarĭ aĭ ţereĭ. (1)

In secululŭ XVI toleranţa religiósă a Moldovenilorŭ pentru Jidoviĭ din Polonia merse maĭ departe decum o póte permite raţiunea de Statŭ chiarŭ în ḑilele nóstre.

Astŭ-felŭ, pe la anulŭ 1540 cronicarulŭ leşescŭ Martinŭ Bielski povestesce, cum-că Evreiĭ se apucară a converti pe maĭ mulţĭ Polonĭ spre judaismŭ, essecutândŭ asupră-le ceremonialulŭ circumcisiuniĭ şi apoĭ trimiţêndu-ĭ deja catechisaţĭ în Moldova, unde aceştĭ creştinĭ jidoviţĭ găsĭaŭ unŭ refugiŭ contra persecuţiuniĭ cleruluĭ catolicŭ. (2)

Uă toleranţă religiósă pônĕ la unŭ asemenea puntŭ, — este unŭ abusŭ séŭ uă nebuniă de toleranţă!!!

Cu tóte astea, în 1578 Domnulŭ Petru celŭ Schiopŭ decretéză de uă dată alungarea tuturorŭ Jidovilorŭ polonĭ din Moldova.

Étă uă gónă contra legiĭ luĭ Moïse! vorŭ striga, negreşitŭ, aceĭ ce caută cu orĭ-ce preţŭ de a zugrăvi naţiunea nóstră în faça Europeĭ ca pe unŭ monstru de fanatismŭ şi de cruḑime.

Din norocire, actulŭ de izgonire s'a conservatŭ pônĕ astăḑĭ în archivulŭ municipalŭ din Lemberg, fascicolŭ 516, Nr. 109, şi nu coprinde în sine nicĭ unŭ cuvêntŭ, nicĭ uă silabă, nicĭ uă virgulă în privinţa religiuniĭ.

« Comercianţiĭ Evreĭ facŭ uă concurenţă mincinósă neguţătorilorŭ

(1) *Letopiseţe*; t. 1, p. 104.
(2) *Kronika polska*; Krakow, 1597, p. 580.

« moldovenĭ, şi tocmaĭ de aceĭa, nicĭ maĭ multŭ nicĭ maĭ puçinŭ,
« noĭ îĭ scótemŭ din ţéră », ḑice principele românŭ. (1)

Să fiă óre acésta uă netoleranţă religiósă?

Atuncĭ cată s'o maĭ imputămŭ de asemene ilustruluĭ Montesquieu, din gura căruĭa eşi uă ideiă analogă: « libertatea comerciuluĭ nu este « ca neguţitoruluĭ să facă totŭ ce'ĭ place...... » (2)

Decretulŭ luĭ Petru celŭ Schiopŭ nu putea să dureze multŭ.

In seculululŭ XVII Evreiĭ leşescĭ începură din noŭ a năvăli de peste Nistru, maĭ alesŭ din causa grozavelorŭ torture, la cari îĭ supuneaŭ Cazaciĭ Zaporojenĭ, emancipaţĭ de sub jugul Polonieĭ şi setoşĭ de a'şĭ resbuna pentru tóte, câte suferiseră maĭ 'nainte, ca ţeranĭ, din partea Jidovilorŭ arendaşĭ. (3)

Archidiaconulŭ arabŭ Paulŭ de Aleppo, caiele petrecu în România în timpulŭ luĭ Mateiŭ Bassarabŭ, ḑice între altele:

« Evreulŭ Iankel, refugitŭ acum în Moldova, ne-a spusŭ fórte « multe lucrurĭ despre barbaria hatmanuluĭ căzăcescŭ contra Jido- « vilorŭ ». (4)

Găsitu-s'a óre pe atuncĭ vre-unŭ Evreŭ ca să povestéscă altora barbaria Românilorŭ?

Nú.

In secolulŭ XVIII, sub dominaţiunea fanarioţilorŭ, ne întîmpină în cronica greco-moldovenéscă a luĭ Amiras unŭ factŭ, prin care noĭ amŭ puté încheia acéstă lungă galeriă de probe.

Locuitoriĭ satuluĭ Oniţcaniĭ în Basarabia acusară patru Evreĭ de a fi omorîtŭ copilulŭ unuĭ Românŭ « din porunca hahamuluĭ ».

De aci n'a urmatŭ nicĭ uă turburare, nicĭ uă violinţă, nicĭ uă vendetă din partea poporuluĭ.

Ceĭ inculpaţĭ aŭ fostŭ trimişĭ de 'naintea luĭ vodă la Iaşĭ, étă totulŭ.

Mihaiŭ Racoviţă, care domnuĭa atuncĭ, deşi îĭ credea vinovaţĭ în realitate, totuşĭ nu socoti cuviinciosŭ de a da uă sentinţă pripită, ci din contra organisă unŭ felŭ de tribunalŭ, la care luă parte tótă poporaţiunea israelită din capitală.

(1) Veḑĭ ḑiariulŭ « *Din Moldova* », anulŭ *1862*, t. *1*, p. *19*.
(2) *Esprit des lois;* liv. XX, ch. 12.
(3) *Chevalier, Histoire de la guerre des Cosaques;* Paris, 1662, p. 31.
(4) *Travels of Macarius, în Archiva istorică,* t. 1, partea 2, p. 110.

« Vodă, — dice cronicarulŭ, — făcut'a divanŭ şi a chiămatŭ pe « toţĭ Jidoviĭ din Iaşĭ, şi Turciĭ, şi pe toţĭ boeriĭ cu mare cu micŭ ». (1) In faça acestuĭ majestosŭ sanhedrinŭ, compusŭ din crestinĭ, din musulmanĭ şi din talmudiştĭ, ceĭ acusaţĭ aŭ fostŭ supuşĭ interogatoriuluĭ, şi însişĭ Israeliţiĭ aŭ pronunciatŭ verdictulŭ, dicêndŭ luĭ vodă: « cum aŭ făcutŭ, sĕ'şĭ iea plată.... »

Intrebămŭ pe orĭ-cine, dacă uă asemené procedură, unică în felulŭ seŭ în analele lumiĭ, nu trebue să roşéscă pe toţĭ aceĭa, ce maĭ declamă încă astădĭ contra netoleranţeĭ religióse a Romănilorŭ?....

In fine, cătŭ despre secolulŭ nostru, nemicŭ nu depinge maĭ bine rolulŭ Jidovuluĭ polonŭ in Moldova, decătŭ unŭ pasagĭŭ dintr'o poemă de pe la 1821, descoperită maĭ dĕ-ună-dĭ de cătră D. Alexandri, şi in care se relată in următorulŭ modŭ intrarea Turcilorŭ in Iaşĭ:

« Spart'aŭ bolţĭ negustorescĭ
« După sfaturĭ jidovescĭ,
« De mărfurĭ predându-le,
« La Jidovĭ vindêndu-le!
« Care boltă maĭ era,
« Jidoviĭ le-o arăta;
« De era moldovenéscă,
« Eĭ le dicea că'ĭ grecéscă,
« Şi Turciĭ apriuşĭ pe locŭ
« O despoĭa şi'ĭ da focŭ.
« Dândŭ averea creştinéscă
« In mâna cea jidovéscă . . . (2)

Judece acum orĭ-cine, dacă Românii persecutaŭ pe Evreĭ, séŭ maĭ bine Evreiĭ pe Românĭ?..

(1) *Letopiseţe;* t. 3, p. 133.
(2) *Pressa,* nr. 14, 19 martiŭ 1868, foĭlletonŭ.

VIII

EPILOGU.

Studiulŭ de façă este pré lungŭ şi pré scurtŭ din diferite punturĭ de vedere.

E pré lungŭ pentru toţĭ aceĭ ce simţĭaŭ de maĭ 'naiute, într'unŭ modŭ instinctivŭ, prin unŭ felŭ de intuiţiune, din profundulŭ cugetuluĭ, din aerulŭ ce respiră, fără ajutorulŭ documentelorŭ, cumcă naţionalitatea nóstră, înzestrată de însăşĭ natura cu spiritulŭ celŭ maĭ străinŭ bigotismuluĭ, este absolutamente incapabilă de a'şĭ perde timpulŭ în sterpele preocupaţiunĭ teologice, încâtŭ e cu totulŭ de prisosŭ de a maĭ pune măcarŭ în cestiune toleranţa religiósă a Românilorŭ.

E pré scurtă acéstă lucrare, pe de altă parte, în proporţiune cu grămada de materialurĭ, ce se îmbulḑĭaŭ cu abundanţă sub mânele nóstre, încâtŭ ne-arŭ fi fostŭ cu putinţă de a întinde fiă-care capitolŭ pônĕ la dimensiunile unuĭ volumŭ întregŭ, dândŭ astŭ-felŭ la lumină opurĭ separate despre istoria deosebitelorŭ religiunĭ, succese una după alta séŭ condensate la unŭ locŭ pe ângustulŭ spaţiŭ alŭ Româniiĭ.

Puşĭ în acéstă dilemă de a da pré multŭ séŭ de a nu da nimica, noĭ ne încercarămŭ a alege uă cale intermediară raţională, de uă potrivă depărtată dela ambele estreme, justificândŭ prin testimoniulŭ istorieĭ vocea consciinţeĭ nóstre naţionale, dar ferindu-ne totŭ-d'uădată cu cea maĭ mare stăruinţă de luxulŭ uneĭ eruditiunĭ inóportune şi de îmflătura unuĭ pedantismŭ scolasticŭ.

Şi totuşĭ, orĭ-câtŭ de statornică a fostŭ silinţa nóstră de a ne mărgini strictamente în sfera probelorŭ celorŭ maĭ decisive, înlăturândŭ cu deseverşire tóte detaliele de o importanţă secundară, noĭ nu

suntemŭ încă siguri, de nu era cu cale de a fi cu multŭ şi maĭ sobri în demonstraţiune, de vreme ce numaĭ nă parte din argumentele, aduse în cursulŭ acesteĭ scrierĭ, arŭ fi fostŭ de adjunsŭ şi de prisosŭ.

Acuma, dreptŭ încheiare, concentrându-ui atenţiunea asupra resultatuluĭ definitivŭ alŭ cercetărilorŭ de maĭ susŭ, noĭ ne aflămŭ în faça a doue conclusiunĭ, una generală şi cea-l-altă politică, aparţinêndŭ astŭ-felŭ fiă-care la nă altă ordine de ideĭe, deşi derivândŭ dintr'unŭ singurŭ puntŭ de plecare, asemenea acelorŭ perae, ce ţişnescŭ din acelaşĭ isvorŭ, păşescŭ dintru'ntêiŭ în armoniă, apoĭ se bifurcă, se depărtéză, şi în fine mergŭ a fecunda diferite câmpurĭ.

Prima conclusiune este toleranţa religiósă aşa ḑicêndŭ universală a străbunilorŭ nostri pentru tóte riturile a tuturorŭ naţiunilorŭ, fără nicĭ nă distincţiune de afinitate, protestanţĭ, catolicĭ, mahometanĭ, gregorianĭ, lipovenĭ, israeliţĭ, slavĭ, germanĭ, turcĭ, tătarĭ, armenĭ, etc. după cum am demonstrat-o pe rândŭ în seria celorŭ şépte capitole precedinţĭ ale scrieriĭ de faça.

Acéstă conclusiune a nóstră, espresă maĭ-maĭ cu nesce cuvinte identice, ni pare bine de a o găsi de multŭ deja emisă de către treĭ călĕtorĭ din secolulŭ XVI, unulŭ Némţŭ, altulŭ Italianŭ şi celŭ d'alŭ treilea Polonŭ, manifestândŭ câte-şĭ-treĭ în acordŭ admiraţiunea lorŭ pentru minunata toleranţă religiósă a Românieĭ, ce'ĭ uĭmĭa ca unŭ fenomenŭ curiosŭ şĭ fără esemplu.

George Reichersdorff, ambasadorulŭ austriacŭ la curtea luĭ Petru Rareşŭ, ḑice aşa :

« Sunt aci diverse secte, diverse genurĭ de religiunĭ şi de némurĭ,
« Rutenĭ, Polonĭ, Sêrbĭ, Armenĭ, Bulgarĭ, Tătarĭ, nu maĭ puçinŭ şi
« Saşĭ din Transilvania, locuindŭ pe icĭ pe colea sub sceptrulŭ dom-
« nuluĭ moldovenescŭ, carĭ toţĭ întrebuinţéză fără a se certa felurĭ
« de felurĭ de ceremonie şi de dogme, avêndŭ fiă-care sectă séŭ na-
« ţiune deplina libertate de a urma proprielorŭ séle riturĭ şi obi-
« ceie... » (1)

In acelaşĭ modŭ se pronunciă Giovanandrea Gromo, érŭ Mateiŭ Strykowski, carele cutrierase între aniĭ 1572—1575 în doue rêndurĭ tótă România, esclamă cu emfasă în versurĭ:

(1) *Chorographia Moldaviae;* p. 50.

« Acolo Munténŭ, Sêrbŭ, Ţiganŭ, Grecŭ, Italianŭ, lume ameste-
« cată! » (1)

Cu duoĭ secolĭ maĭ in urmă, deja in epoca fanariotismuluĭ, călătorulŭ ragusanŭ Raicevich reproducea aceleaşĭ laude, ḑicêndŭ:

« Fie-care sectă şi religiune e tolerată de a'şĭ esercita cultulŭ seŭ
« fără nicĭ o impedecare.

« In Ţéra Românéscă se află maĭ multe monastirĭ de Franciscanĭ
« Observanţĭ, carĭ depindŭ de la episcopulŭ de Nicopole din Bulgaria.

« In Bucurescĭ este o biserică luterană şi o sinagogă evreéscă.

« In Moldova, fiindŭ pré-numeroşĭ, Israeliţiĭ obţinură permisiunea
« de a avé maĭ multe templurĭ.... » (2)

Conclusiunea a doua a studiuluĭ nostru, acea parţială, acea practică, acea politică, după cum am numit'o maĭ susŭ, şi pe care noĭ înşine o mărturisimŭ a fi adevĕrata causă, ce ne împinsese a lua péna în mână, este anume faptulŭ celŭ ardinte a 500,000 de Jidovĭ, năvăliţĭ în România cu tabere întregĭ, bărbaţĭ, femeie, pisice şi purceĭ, curatŭ ca imigraţiunile cele imense ale barbarilorŭ asiaticĭ din evulŭ-meḑiŭ, de sigurŭ nu pentru a cere de la noĭ uă toleranţă, pe care, graţiă ceruluĭ, nicĭ aiurĭ nimenĭ nu le-o maĭ refusă astă-ḑĭ!

Nu este nicĭ de cum cestiune despre crediuţa acestorŭ veneticĭ: d'arŭ fi eĭ creştinĭ, idolatri séŭ buddiştĭ, totŭ una!

Este destulŭ de a constata monstruositatea unuĭ elementŭ cu totulŭ străinŭ, ce vine a se suprapune d'uă dată peste elementulŭ românescŭ, într'uă proporţiune atâtŭ de spăĭmêntătóriă, în câtŭ vedemŭ astăḑĭ unŭ Jidovŭ la patru Românĭ şi suntemŭ pe cale de a avé mânĭ patru Jidovĭ la unŭ Românŭ!

Statelorŭ occidentale le dă mâna de a ne taxa pe noĭ de barbarĭ, de selbatecĭ, de antropofagĭ, de óră-ce în Francia, în Anglia, în Germania, tótă poporaţiunea israelită este d'abia ca uă picătură semitică într'unŭ oceanŭ europeŭ, fără ca să maĭ vorbimŭ, că acolo naţionalităţile sunt deja consolidate, pe cândŭ a nóstră se află într'uă stare fluidă, aşteptândŭ cu bătăĭ de inimă ca viitorulŭ să'ĭ dea uă formă precisă.

(1) *Kronika polska*, Warszawa, 1846, t. 1, p. XVI biografia.

(2) *Osservazioni intorno la Valacchia e Moldavia;* Napoli, 1788, p. 245—246.

Provedinţa osândi némulŭ luĭ Israelŭ a retăci împrăştiatŭ pe tótă suprafaça globuluĭ pămêntescŭ, pedepsindŭ astŭ-felŭ nu atâtŭ pe elŭ însuşĭ, precum pe aceĭ, asupra cărora se revérsă acestŭ potopŭ alŭ Palestiueĭ.

Eĭ bine, este óre justŭ de a insista, ca buba întrégă să se concentreze şi să spargă pe frumosulŭ corpŭ alŭ Românieĭ, în locŭ de a se întinde în nesce dose uesimţite în tóte direcţiunile, de la unŭ polŭ pônĕ la altulŭ, după cum a voit'o decretulŭ Destinuluĭ?

Vomŭ primi atuncĭ şi noĭ cu abuegaţiune partea câtă ni se va cuveni nouĕ din suma totală a acestuĭ birŭ de ospitalitate; însă nu vomŭ cousimţi nicĭ uă-dată de a plăti numaĭ ţéra nóstră pentru tótă lumea!

Evreiĭ fiindŭ in proporţiune de 1 la 60 in respectulŭ totaleĭ poporaţiunĭ a Europeĭ, noŭe ni apparţinŭ celŭ multŭ 80,000 de Israeliţĭ pentru România iutrégă, ĭar restulŭ bine-voéscă a se distribui, după analogiă, iu Francia, iu Anglia şi in Germania.

Ş'apoĭ cĭudată pretenţiune!

Nimenĭ nu ni contestă dreptulŭ de a refusa calitatea de cetăţénŭ românŭ unuĭ Némţŭ, unuĭ Fraucesŭ, unuĭ Muscalŭ; nimenĭ nu se indignéză în faça ostracismuluĭ celuĭ esceptionalŭ, la care tractatele nóstre cu Turcia aŭ espusŭ pe însişĭ Otomaniĭ; şi cu tóte acestea, de 'ndată ce vine pe tapetŭ cestiunea Evreilorŭ, miĭ de coutestărĭ de indiguaţiune se audŭ diu tóte părţile, de pe malurile Seineĭ, de pe ţermiĭ Tamiseĭ, de pe colinele Rinuluĭ, strigându-ni pe tóte tonurile diapazonuluĭ: netoleranţă religiósă! netoleranţă religiósă!

Studiulŭ de faça, prin greutatea faptelorŭ celorŭ maĭ autentice, va servi a convinge, ne măgulimŭ a crede, chiarŭ pe ceĭ maĭ obstinaţĭ din legiunea detractatorilorŭ nostri, cumcă Românulŭ, în privinţa Jidovilorŭ, ca şi in orĭ-care altă de acéstă natură, póte fi mişcatŭ de simţulŭ couservaţiuniĭ naţionale séŭ stepănitŭ de imperiositatea intereselorŭ economice, dar nu se va pogorî nicĭ-uă-dată pônĕ la ideia uneĭ stupide persecuţiunĭ contra Talmuduluĭ, contra rabinilorŭ, contra sinagogeĭ!

Sfêrşindŭ acéstă scriere, nu ne putemŭ opri de a nu asemĕna timpulŭ uostru, cândŭ ni se impută tocmaĭ nouĕ netoleranţa religiósă, fără ca ea să ni fi trecutŭ vr'uă-dată măcarŭ prin gândŭ, cu acele triste

epoce, pe carĭ le descrie teribilulŭ geniŭ alŭ luĭ Shakspeare, cândŭ « omulŭ este privitŭ ca trădătorŭ fără ca să cunóscă obiectulŭ trădăriĭ « şi tremură fără ca să scie de ce anume se teme » :

« But cruel are the times, when we are traitors,
« And do not know ourselves; when we hold rumour
« From what we fear, yet know not what we fear...»

(MACBETH, IV, 2).

FINE.

O NOTA-BENE

In momentulŭ de a eşi din presă acéstă scriere, intêmplarea ni procură numĕrulŭ din 2 Maĭu alŭ pamfletuluĭ periodicŭ, numitŭ Trompetta Carpaţilorŭ, in care D. Cesarŭ Bolliacŭ, ne sciêndŭ pe semne de cine să se maĭ acaţe, căcĭ cincĭ anĭ de o profesiune neintreruptă se parŭ a fi sleitŭ izvórele domnieĭ selle, face următórea allusiune la prima ediţiă a opereĭ de faţă, eşită in colónele *Românuluĭ*:

« Crémieux acum urméză să'şĭ fi mărginitŭ rolulŭ numaĭ prin « publicitate : a ocărî pre Românĭ şi a arrĕta publiciştilorŭ europenĭ « articolulŭ din jurnalulŭ Românulŭ, iscălitŭ de D. Hăjdeŭ, prin « care se dovedesce cu istoria în mână, că ţéra acésta, pônĕ să nu « fie locuită de Românĭ, a fostŭ locuită de Jidovĭ, şi că prin urmare » nu Jidoviĭ aŭ năpăditŭ in ţéra Românilorŭ, ci Româniĭ aŭ năpă- « ditŭ in ţéra Jidovilorŭ; nu ţéra Românilorŭ trebue deşertată de Ji- « dovĭ, ci ţéra Jidovilorŭ trebue deşertată de Românĭ ».

Lectoriĭ nostri sunt rugaţĭ de a căuta in una séŭ in ambele ediţiunĭ alle acesteĭ scrierĭ ceea ce ne attribue D. Cesarŭ Bolliacŭ, şi dacă vorŭ găsi nesce lucrurĭ cu totulŭ oppuse, atuncĭ să bine-voéscă dumnélorŭ înşiĭ de a applica domnieĭ selle epitetulŭ, ce i se cuvine, deşi acelŭ epitetŭ, orĭ-cătŭ de puçinŭ măgulitorŭ, totŭ incă nu va fi pentru prima óră.

B. P. Hăjdeŭ.

OPERELE D-LUĬ B. P. HAJDEŬ.

1. **Lumina;** ḑiarŭ sciinţificŭ şi literarŭ; Iaşĭ, 1862—63; 3 broşure în 8o. (Epuisatŭ).
2. **Viéţa şi scrierile luĭ Luca Stroicĭ;** Bucurescĭ, 1864, in 16.
3. **Filosofia portretuluĭ luĭ Ţepeşŭ;** Bucurescĭ, 1864, in 16.
4. **Analise literarie esterne : Wolf, Raicevich, Eutropius, Palauzow, etc.;** Bucurescĭ, 1864, în 16.
5. **Micuţa,** o nuvelă satirică; Bucurescĭ, 1864, in 16.
6. **Aghiuţă,** ḑiarŭ umoristicŭ; Bucurescĭ, 1864, in 4. (Epuisatŭ).
7. **Satirulŭ,** ḑiarŭ literariŭ şi umoristicŭ; Bucurescĭ, 1866, in f. (Epuisatŭ).
8. **Iónnŭ vodă cellŭ Cumplitŭ,** cu un portretŭ şi 10 gravure; Bucurescĭ, 1865, in 8. pagine 246. — Puţine essemplare maĭ sunt de vinḑare la librăriele Socek şi Ioanidŭ. Preţulŭ 7 sfanţĭ.
9. **Treĭ Evreĭ : Shylock, Gobseck şi Moise;** studiŭ literariŭ; Bucurescĭ, 1866, in 8o. (Epuisatŭ).
10. **Talmudulŭ, ca professiunea de credinţă a poporuluĭ Israelitŭ;** studiŭ filosoficŭ; Bucurescĭ, 1866, în 8o. (Epuisatŭ).
11. **Industria naţională faţă cu principiulŭ concurenţeĭ;** studiŭ politico-economicŭ; Bucurescĭ, 1866, in 8o. (Epuisatŭ).
12. Basme române, adunate de D. I. C. Fundescu, cu o introducţiune despre *Literatura poporară* de D. B. P. Hăjdeŭ; Bucurescĭ, 1867, in 16
13. **Răzvanŭ-vodă,** dramă istorică in 5 acte in versurĭ; Bucurescĭ, 1867, in 8o. — Puţine essemplare maĭ sunt la librarĭ. Preţulŭ 4 sfanţĭ.
14. **Istoria toleranţeĭ religióse în România : protestanţĭ, catolicĭ, mahometanĭ, armenĭ, lipovenĭ şi judanĭ;** ediţiunea 2, Bucurescĭ, 1868, in 8o. — Preţulŭ 2 sfanţĭ; pe hârtiă velină — 3 sfanţĭ.
15. **Domniţa Roxanda,** dramă istorică în 5 acte, represintată in 1867. — Manuscriptŭ.
16. **Archiva istorică a Românieĭ;** Bucurescĭ, 1865—1867, in 4, 3 tomurĭ marĭ. — De vînḑare la Socek şi la Ioanidŭ. — Depositŭ de ministerulŭ de Instrucţiune Publică.
17. **Istoria dreptuluĭ constituţionalŭ allŭ Româniloru;** ḑece lecture ţinute in salonulŭ Ateneuluĭ, Septembre—Novembre 1867. — Manuscriptŭ.
18. Articolĭ istoricĭ, politicĭ, polemicĭ, literariĭ. etc. in Tribuna Română, Ateneulŭ Românŭ, Bucimulŭ, Românulŭ, Viitorulŭ româno-bulgarŭ, Opiniunea Naţională, La voix de la Roumanie, Bulletinulŭ Instrucţiuniĭ Publice, Sentinella, Teatrulŭ, Perseveranţa, etc.

SUB PRESĂ:

19. **CELEBRITĂŢILE ROMÂNE.** Seria ântâiŭ : **Domniţa Elena, Nicolaiŭ Milescu, Luca Stroicĭ, Baba-Novacŭ.** Unŭ mare volumŭ in 8o, cu portreturĭ.